

Beekbergen en Lieren
cultuurhistorische analyse

september 2009

Beekbergen en Lieren op een topografische kaart uit 1870
(copyright: Dienst voor het Kadaster en Openbare Registers,
Apeldoorn 2009).

Beekbergen en Lieren

cultuurhistorische analyse

Leon van Meijel, Heide Hinterthür, Els Bet en Maarten Wamsteeker
in opdracht van de gemeente Apeldoorn

Met dank aan Evelien van Es en Janneke Hoenselaars

inhoudsopgave

samenvatting

inleiding 7
cultuurhistorische achtergronden 7
aanbevelingen 8

inleiding

aanleiding en doel 13
samenwerking en afbakening 15
aanpak en leeswijzer 15

bodem- en waterlandschap

stuwwallen, erosiedalen en puinwaaiers 17
dekzand, begroeiing en kwelwater 17
occupatie 18
waardering 20
aanbevelingen 20

agrarisch cultuurlandschap

bosgericht landbouwsysteem 23
heidegericht landbouwsysteem 23
enk 23
beekdal 24
Lierder Mark 24
kunstmest 25
wegen 30
boerderijen 31
waardering 44
aanbevelingen 45

proto-industrieel landschap

graanmolen 47
papiernijverheid 48
wasserijen 49
waardering 51
aanbevelingen 51

dorpslandschap

ontstaan 53
organisatie 53
Beekbergen 57
Lieren 58
Voshuizen 58
infrastructuur 59
voorzieningen 60
waardering 74
aanbevelingen 75
bijlage 76

institutioneel landschap

verslavingszorg 79
tuberculose 82
vakantie 82
waardering 83
aanbevelingen 83

toeristisch landschap

arcadië 85
toerisme 86
waardering 87
aanbevelingen 89

bijlage 1

archeologische beleidskaart 91

bijlage 2

cultuurhistorische beleidskaart 93

bijlage 3

cultuurhistorische informatiekaart 99

bijlage 4

geraadpleegde bronnen 102

colofon 103

samenvatting

inleiding

In Beekbergen en Lieren bestaat een acute behoefte aan een groot aantal nieuwe woningen. Bij de bouw ervan wordt gestreefd naar een vorm van 'dorpseigen uitbreiden'. Daarbij vormt de cultuurhistorie een belangrijke inspiratiebron. Deze cultuurhistorische en ruimtelijke analyse van Beekbergen en Lieren heeft tot doel om een handreiking te bieden aan de verdere uitwerking van de dorpsvisie, alsmede bouwstenen te leveren voor het bestemmingsplan en het welstandsbeleid. De begrenzing van het onderzoeksgebied bestaat uit de bebouwde kom van beide dorpen (bestemmingsplangebied), aangevuld met de tussenliggende enk en het beekdal aan de noordzijde.

Het onderzoek is in de periode april tot en met juni 2009 uitgevoerd door architectuurhistoricus Leon van Meijel, stedenbouwkundige Els Bet en architect Heide Hinterthür. Aan de hand van archief- en literatuuronderzoek, veldwerk, analyse en interpretatie wordt in tekst en beeld inzicht geboden in de historisch ruimtelijke ontwikkelingsgeschiedenis, het structuurbeeld en het ruimtebeeld van het bodem- en waterlandschap, het agrarische cultuurlandschap, het proto-industriële landschap, het dorpslandschap, het institutionele landschap en het toeristische landschap.

cultuurhistorische achtergronden

Beekbergen en Lieren danken hun ontstaan en ontwikkeling in belangrijke mate aan de specifieke kenmerken van het bodem- en waterlandschap. Het zijn flankesdorpen die op de flanken van de stuwwal liggen, in het overgangsgebied tussen de Veluwe heuvelrug en de IJsselvallei. Het geaccidenteerd terrein van de stuwwalflanken en het beekdal van de Oude Beek zijn nog steeds markante en duidelijk herkenbare elementen in het landschap. De gevarieerde terreingesteldheid met dekzanden en beekdalen is een gunstige conditie voor occupatie geweest.

In de ontwikkeling van de agrarische nederzettingen op de Veluwe zijn op hoofdlijnen drie fasen te onderscheiden. In de eerste fase ontstonden akkers voor tijdelijk gebruik door verbranding van het oerbos. Dit was een bosgericht landbouwsysteem. In de tweede fase ontwikkelden de boeren het potstalsysteem, waarbij plaggenbemesting langdurig voor vruchtbare akkers zorgden. Dit was een heidegericht landbouwsysteem. In de derde betrekkelijk jonge fase leidde de introductie van kunstmest tot de ontginning van de heidevelden en broekgronden. In het huidige agrarische cultuurlandschap van Beekbergen en Lieren zijn fragmenten van de laatste twee fasen nog steeds duidelijk herkenbaar. Het open akkercomplex en de enkwal zijn relictten van het heidegericht landbouwsysteem die kenmerkend zijn voor een flankesdorp. De rationale verkavelingsstructuren van de ontginningen zijn tekenen van het recente landbouwsysteem. Het schone en stromende water van de beken en sprengen diende niet alleen voor consumptie, maar de aanwezigheid ervan werd tevens benut als krachtbron voor verschillende activiteiten in watermolens, zoals het malen van graan. Een specifiek regionale bedrijvigheid was de papierindustrie die tegen het einde van de zestiende eeuw tot ontwikkeling kwam op de Veluwe. Oorlogen belemmerden de aanvoer van papier naar de Nederlanden waardoor men noodzaak was zelf papier te maken. Halverwege de achttiende eeuw telde de Veluwe 170 werkende papiermolens. Na de Zaanstreek was de Veluwe de tweede papier producerende regio van Nederland. De twee Tullekensmolens en de twee Ruitersmolens zijn voorbeelden van papiermolens aan de Oude Beek in Beekbergen die hun oorsprong hebben in de zeventiende en achttiende eeuw. Later werden deze in gebruik genomen als wasserij. Beekbergen en Lieren zijn flankesdorpen en hebben een agrarische oorsprong. Het enkencomplex tussen en om de dorpen vormde één geheel en werd door de boeren

gezamenlijk geëxploiteerd. Zij waren als agrarische eenheid georganiseerd in de Lierder Mark en als een kerkelijke eenheid binnen het kerspel Beekbergen. Tot de twintigste eeuw bestond de bebouwing hoofdzakelijk uit (clusters) boerderijen langs enkele hoofdroutes in het open landschap tussen de enk en het beekdal. De verbetering en uitbreiding van de infrastructuur in de negentiende eeuw (straatweg, kanaal, spoor) bracht enige economische voorspoed. Daarna ontwikkelde vooral Beekbergen zich tot een compacte dorpskern met voorzieningen voor dagelijks levensonderhoud en recreatie. Lieren en de nabije buurschappen Engeland en Oosterhuizen behielden grotendeels hun agrarische verschijningsvorm.

Door de bosrijke omgeving vormde de Veluwe een aantrekkelijke vestigingsplaats voor psychiatrische inrichtingen, sanatoria, rusthuizen en vakantiekolonies voor stadse bleekneusjes. Vooral tuberculosepatiënten en zenuwzieken hadden baat bij een langdurig verblijf in een natuurlijke omgeving met gezonde lucht, zo ver mogelijk verwijderd van de rumoerige en ziekmakende stad. Bovendien speelden financiële motieven een belangrijke rol bij de keuze voor de Veluwe. De goedkope grond buiten de stad maakte de exploitatie van grote instellingen rendabel. Daarom vestigde zich een groot aantal (medische) instituten in de omgeving van Beekbergen.

Door het natuurschoon van de bossen vormen Beekbergen en Lieren al ruim een eeuw een toeristische trekpleister. Aanvankelijk waren vooral de pensions in trek bij welgestelde burgers. Daarna werden de campings en de huisjesparken populair bij het grote publiek. In en rond de dorpen bevinden zich relatief veel hotels, vakantieparken, restaurants en andere recreatieve voorzieningen. Een recente attractie is het rijdende spoorwegmuseum 'De Veluwe Stoomtrein Maatschappij' met een stoomdepot in Lieren bij station 'Beekbergen'.

aanbevelingen

algemeen

- De landschappelijke diversiteit en de bijbehorende structuur- en ruimtebeelden koesteren. Dat wil zeggen, de 'landschappelijke' kenmerken van de enk, het beekdal, de dorpen en het bos op zichzelf én in hun onderlinge samenhang herkenbaar houden. Vooral aan deze bijzondere verscheidenheid ontleen Beekbergen en Lieren hun ontstaansgeschiedenis en identiteit. De streekeigen afwisseling in landschapstypen cq. de variatie in ecosystemen maakt deze omgeving interessant voor natuur en recreatieve ontwikkelingen. Per landschapstype dienen de specifieke eigen structurelementen en architectonische beeldaspecten als uitgangspunt bij nieuwe ontwikkelingen (zie verderop). De bestaande landschappelijke eenheden enk, beekdal, dorpen en bos niet verbrokkelen of gelijk-schakelen, maar juist in hun specifieke eigenheid heel laten en versterken. Deze eenheden vallen niet samen met de enge begrenzing van het onderzoeksgebied maar strekken zich hierover uit. Vanwege de hechte historische verbondenheid moet de verdere ontwikkeling van Beekbergen en Lieren altijd worden gezien in samenhang met de totale enk en het beekdal.
- Nader onderzoeken welke 'waardevolle objecten' alsnog op zichzelf of binnen een ensemble in aanmerking zouden moeten komen voor een beschermde status. De eerdere inventarisaties waren sterk objectmatig en architectonisch van aard. Deze gebiedsanalyse heeft geleid tot het nieuwe inzicht dat deze objecten de identiteit van Beekbergen en Lieren bepalen en verder kunnen versterken, en derhalve een heroverweging verdienen vanuit de eigenheid van de gebiedskarakteristieken. Dat geldt vooral voor de categorie boerderijen waarvan er al veel zijn verdwenen

en getransformeerd. Daarbij gaat het niet alleen om het object maar vooral ook om de betekenis van het object in het straatbeeld en het bebouwings- en landschapsbeeld.

Voor een beter begrip van het bodem- en waterlandschap rond Beekbergen en Lieren zouden de volgende kwaliteiten (beter) benut moeten worden:

- Het samenhangende stelsel van de sprengkoppen en de Oude Beek (natuurlijk verloop en opgeleide trajecten) beter erfahrbaar en toegankelijk maken.
- De karakteristieke hoogteverschillen van de stuwwalflank, het beekdal en de gebolde akkers van de enk erfahrbaar houden binnen de deelgebieden zelf maar ook onderling.
- De afwisseling in het landschap - de beslotenheid van het uitgestrekte bos, de weidse openheid van de enk en de kleinschalige coulissen van het beekdal - versterken en verknopen met het historische verhaal van de ontwikkelingsgeschiedenis (inzicht en begrip kweken). Daarbij ook de archeologie betrekken.
- De overgangen van de verschillende landschapstypes gelaagd houden en versterken: dat wil zeggen de overgangen van de dorpsbebouwing naar de enk en de overgangen van de dorpsbebouwing naar het beeklandschap.

Voor een betere beleving van het agrarische cultuurlandschap rond Beekbergen en Lieren zouden de volgende kwaliteiten (beter) benut moeten worden:

- Herkenbaar en leesbaar houden van de enk, de coulissenrand en de bosrand. Geen zichtbare bebouwing in de bosrand. Geen bebouwing toevoegen op de open enk.
- De grote structuur van de beek, broeklanden en boer-

p.16-21

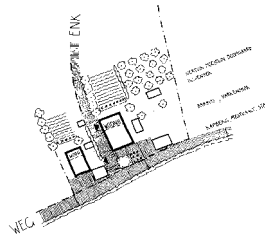
p.32-33 / 64-65

derijen als geheel leesbaar houden. De ruimte tussen de beek en de boerderijen en de boerderijen en de enk gelaagd en transparant houden. Binnen dit stelsel de bijzondere bebouwingstypologie in stand houden.

- In de agrarische ensembles aan de noordrand van de enk staan de boerderijen met hun achterkant, dat wil zeggen met de schuur- en staldeuren naar de straat gekeerd in verband met de aan- en afvoer van vee en oogst. De voorkant met het woongedeelte ziet uit over het akkerland van de enk. Het achtererf (hier aan de straatzijde) functioneert oorspronkelijk als het verlengstuk van het bedrijf met de mestvaalt, de bijschuren, de hooiberg en het kippenhok. Het erf aan de zijde van het woongedeelte (niet straatzijde) is van oudsher ingericht als omhaagde sier- en moestuin, met één of enkele oude bomen en met een boomgaard en een bakhuisje. Houd het verschil tussen voor- en achtererf zo veel mogelijk in stand, ook bij transformatie tot woonhuis.
- Een aantal bebouwingslinten in Lieren, zoals de Molenaker, de Molenberg en de Molenvaart heeft een zekere openheid bewaard, waardoor tussen bebouwing door steeds zicht is op de landerijen. Daardoor zijn er gelaagde doorzichten mogelijk over de onbebouwde weilanden heen van een bebouwingslint naar de volgende. Houdt de lucht erin, zorg ervoor dat voor- en achterkanten van de bebouwing en de daarmee samenhangende erfinrichtingen afwisselend in beeld blijven.
- De meeste boerderijen liggen op de grens tussen de hoger gelegen akkers van de enk en de lager gelegen gras- en hooilanden van de Oude Beek. De entree van Lieren aan de Lierderstraat is een van de weinige plekken waar

p.40-43

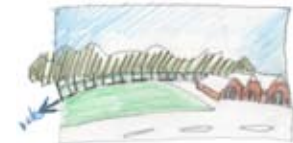
p.34-37

p.38-39

een openbare weg de beek kruist en de overgang van het beeklandschap naar de agrarische bebouwing van het dorp zo mooi afleesbaar is. Koester deze fraaie, gelaagde dorpsentree.

- Bomenrijen markeren over grote lengtes het verloop van de Oude Beek. Handhaaf de continuïteit van de bomenrijen.
- Bij de oude agrarische ensembles in Lieren is de oriëntatie van het bedrijfsmatige gedeelte naar de weg bepalend voor het straatbeeld. Er is geen ruimtelijke scheiding tussen voorgevel, voorerf en wegdek. Koester deze continuïteit van de vloer. Meestal is er een bedrijfsmatig 'achter' erf en staan de boerderijen terug ten opzichte van de weg. Afhankelijk van de grootte van de kavel zijn de schuren met stallen direct tegen de lage zijgevels van het hallenhuis aangebouwd, zoals bij de afgebeelde driekappers: een ensemble van drie gebouwen die samen in één rooilijn staan, met dezelfde nokrichting, heldere dakcontour. Het woongedeelte is uit beeld of toont zich hooguit achter op het erf. Handhaaf het zichtbare verschil tussen hoofd- en bijgebouw, maar tegelijkertijd de overeenkomst en herhaling van de kloeke vorm.
- Het straatbeeld verandert door de verschillende positioneringen van de boerderijen; soms is het breed, stenig en robuust dan weer smal en groen. Een aaneenrijging van stenige knopen afgewisseld door de begroeiing van de landjes tussen de bebouwing. Door de transformatie tot woonhuizen zijn aan de voorkant van sommige oude boerderijen inmiddels formele voortuinen aangelegd. Wat meestal voor het straatbeeld een welkome verrijking betekent oogt hier, in deze eerder functioneel en infor-

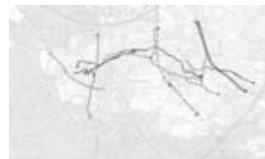

p.40-43

meel ingerichte straat, ontypisch. Koester de afwisseling van brede stenige voorerven en informele groene landjes in het straatbeeld.

Voor een betere beleving van het proto-industriële landschap aan de noordrand van Beekbergen en Lieren zouden de volgende kwaliteiten (beter) benut moeten worden:

- De beek als waterkrachtcentrale zichtbaar en erfahrbaar houden door een voetpad (struinp pad) langs de beek, van de sprengen tot aan het Apeldoorns kanaal. Aanvullend programma bij de molens zoals een waterspeelplaats, een uitspanning en bedrijven die gebruik maken van de waterkracht.

p.50

Voor een betere beleving van het dorpslandschap zouden de volgende kwaliteiten (beter) benut moeten worden:

- De ruimtes langs en aan het stelsel van de beek zijn klein en veelvormig en vaak aaneengeschaald. De enk is door de groei van Beekbergen opgeknipt: twee kleinere ruimtes tussen Engeland en de bosrand en de grote enk aan de oostkant. Het totale stelsel van grote en kleine ruimtes vormt 'de lucht' in en om de dorpen. Het biedt een prachtige landschappelijke diversiteit met de indrukwekkend opbollende en wegdraaiende ruimte van de enk als onbetwist hoogtepunt. Houdt die lucht in en om de dorpen 'leesbaar'. Houdt zicht vanuit het dorp op de enk, de bosrand en de beek.
- Het krachtige ruimtebeeld van de enk wordt mede bepaald door de kwaliteit van z'n begrenzing, de randen aan de horizon. De mooiste voorbeelden zijn die waar de

p.62-65

bebouwing opgenomen is in het groen van de opgaande erfbeplanting. Met het kleiner worden van de kavels verdwijnt echter de hoge erfbeplanting. Nieuwe bebouwing heeft zelden tuinen die groot genoeg zijn voor bomen. Als er dan nog van de voortuinen een deel opgesoupeerd wordt voor de aanleg van inritten is het bebouwingsbeeld niet meer groen, maar stenig. Het oogt vanuit de verte gezien rommelig. De bebouwde randen van de enk zouden dus in verhouding tot het beeld vanuit de grote afstand vorm gegeven moeten worden. De bebouwing is hiervoor te kleinschalig. De oplossing zal moeten worden gezocht in het aanleggen van boomcoulissen en boomgroepen op openbaar, niet uitgeefbaar terrein.

- Koester de geleidelijke, gelaagde overgang van het lommerrijke gebied aan de oostkant van het dorp naar de openheid van de enk. Houd het zichtbare verschil tussen de noord- en zuidrand van de enk overeind: de massieve bosrand in het zuiden versus de meer transparante en coulisseachtige rand in het noorden. De monumentale bomenrijen zijn onmisbare bouwstenen in de ruimtelijke ordening van het enken- en dorpslandschap. Ze scheiden het grootse open landschap van het kleinere, bebouwde landschap. Maar ze verbinden ook het kleine met het grote; ze omlijsten het kleine. Ze maken de ruimte gelaagd en schilderachtig.
- In de kern van Beekbergen is niet veel over van de monumentale bomen. Vooral de Dorpsstraat en de Arnhemseweg hebben een karig profiel. Maak een bomenplan. De ruimtelijke kwaliteit zou enorm toenemen als er meer bomen in de dorpskern komen.

p.66-67

p.68-69

p.70-73

Voor een beter begrip van het institutionele landschap zouden de volgende kwaliteiten (beter) benut moeten worden:

- Het versterken van het specifiek eigene van de afzonderlijke instituten dat besloten ligt in het karakter van de oorspronkelijke stichting, zoals bij Spelderholt de eigenschappen van een voornaam landgoed, bij het Hoogeland de hoedanigheid van een 'afgezonderde' agrarische werkplaats, bij Immendaal en Troelstra-oord de door gezondheidsoverwegingen ingegeven kenmerken van de paviljoenbouw. Door latere herbestemmingen zijn de specifieke kenmerken en de karakteristieke onderlinge verschillen enigszins vervaagd en vervlakt. Bovendien is een aantal instituten zo gegroeid dat ze eigenlijk niet meer op de locatie passen en ze hun lommerrijke omgeving langzamerhand hebben opgesoupeerd.

Voor een extra impuls op het gebied van toerisme in Beekbergen en Lieren zijn de bosrijke natuur, het afwisselende landschap, het beekdal van de Oude Beek en de rijke cultuurhistorie de belangrijkste ingrediënten. Daarbij zou gedacht kunnen worden aan:

- De landschappelijke diversiteit en de bijbehorende structuur- en ruimtebeelden koesteren; elk landschap op zich én in hun onderlinge samenhang herkenbaar houden. Vooral aan deze bijzondere verscheidenheid ontleen Beekbergen en Lieren hun ontstaansgeschiedenis en identiteit. De streekeigen afwisseling in landschapstypen cq. de variatie in ecosystemen maakt deze omgeving interessant voor natuur en recreatieve ontwikkelingen. Per landschapstype dienen de specifieke eigen structurelementen en architectonische beeldaspecten als uitgangspunt bij

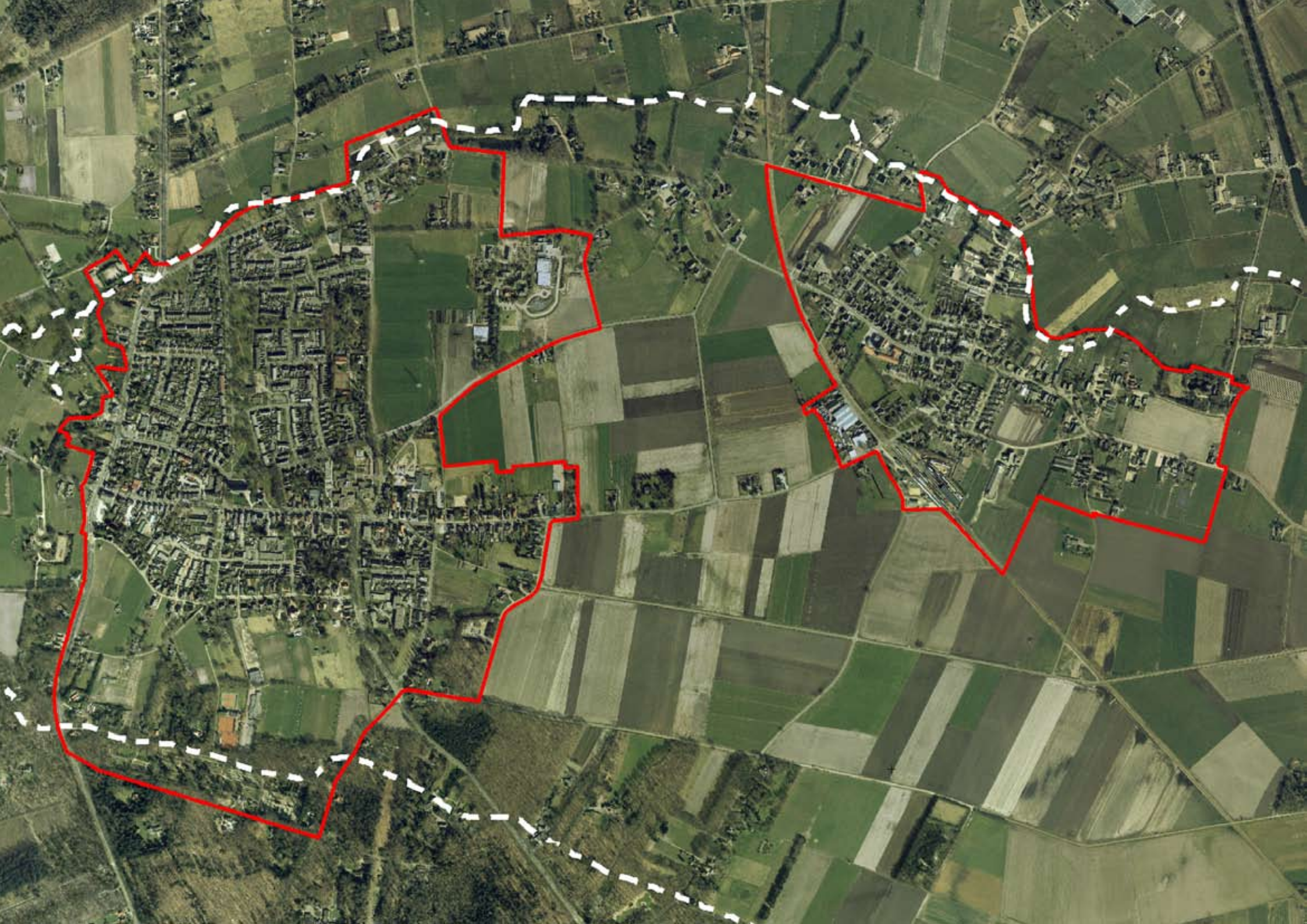

p.81

p.88-89

- nieuwe ontwikkelingen. De bestaande landschappelijke eenheden niet verbrokkelen of gelijkschakelen, maar juist in hun specifieke eigenheid heel laten en versterken (NB. deze eenheden vallen niet samen met de begrenzing van het onderzoeksgebied maar strekken zich hierover uit).
- Het aan elkaar koppelen van de natuur, het landschap en het erfgoed in de vorm van informatie en verhalen op informatiedragers en in routebeschrijvingen.
 - Het ontsluiten van het cultuurlandschap door routes, informatiedragers, infrastructuur en verblijfplaatsen.
 - Het vertellen van het specifieke verhaal over Beekbergen en Lieren aan de hand van tot de verbeelding sprekende historische plekken en daarmee verbonden personages ('plaatsen van herinnering').
 - Het organiseren van evenementen en manifestaties.
 - Het herintroduceren van activiteiten aan de Oude Beek.
 - Een betere verblijfskwaliteit in de Dorpsstraat van Beekbergen.

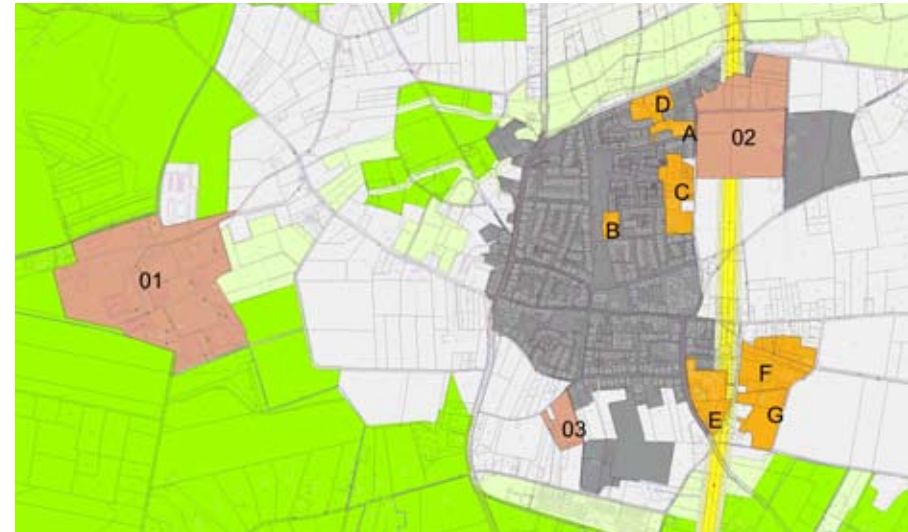

inleiding

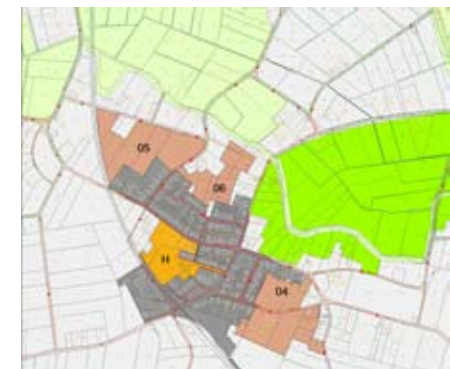
aanleiding en doel

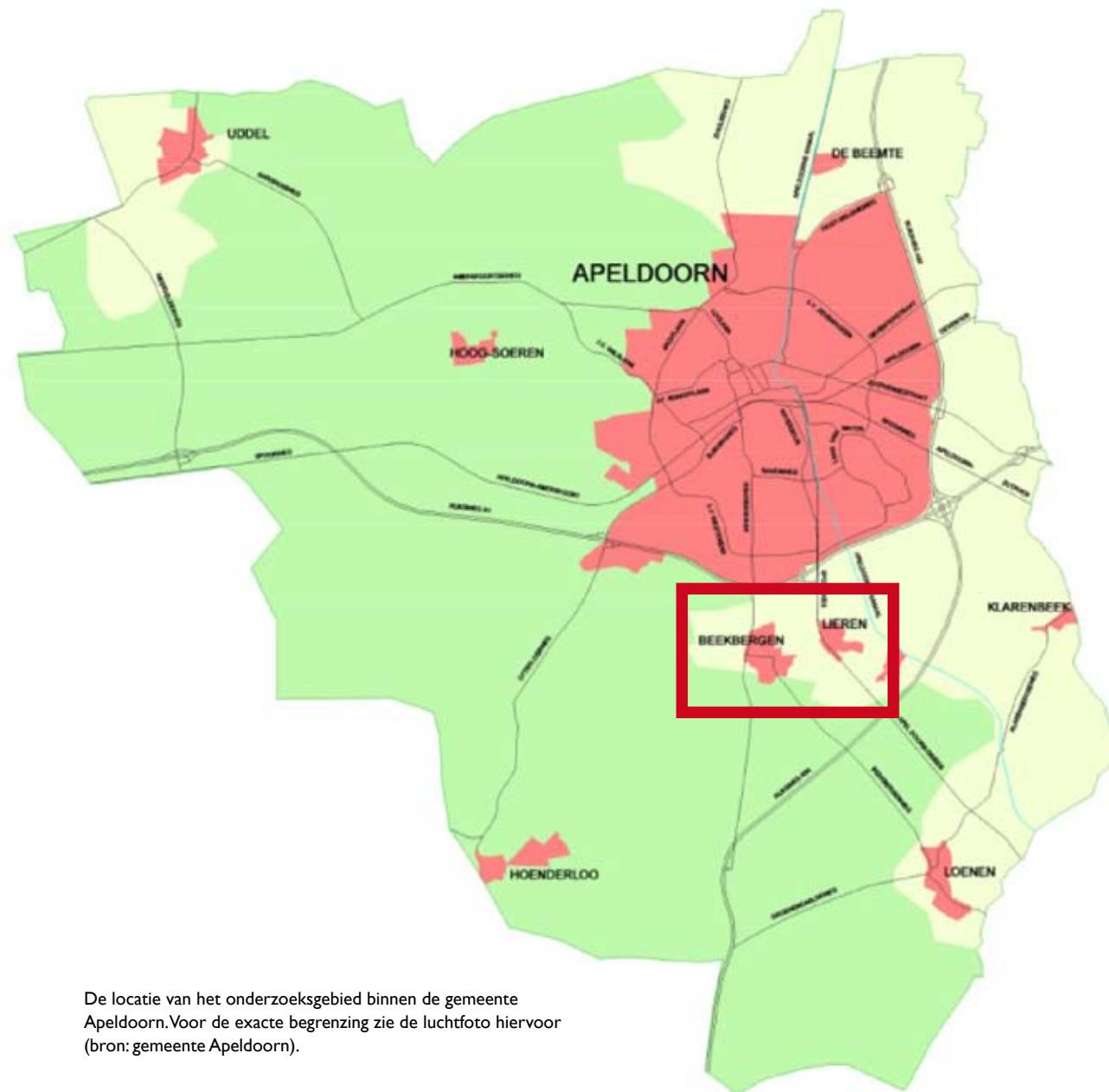
De belangrijkste aanleiding voor het opstellen van een cultuurhistorische en ruimtelijke analyse van Beekbergen en Lieren is dat de planologische mogelijkheden voor dorpsuitbreidingen zijn verruimd en de markt hierop wil inspelen. In beide dorpen bestaat namelijk een acute behoefte aan een groot aantal nieuwe woningen. Hiervoor zijn in 2007 door de provincie enkele zoeklocaties bepaald. Deze locaties zijn verder uitgewerkt in de Dorpsvisie Beekbergen en Lieren (april 2008), waarin een beeld wordt geschetst van de gewenste ontwikkeling tot 2020. Het wensbeeld bij de woningbouwopgave is een vorm van 'dorpseigen in- en uitbreiden' met respect voor de cultuurhistorische waarden in het gebied. Bij 'dorpseigen in- en uitbreiden' wordt de bestaande identiteit van het dorp en het landschap gerespecteerd en de verdere ontwikkeling ervan ondersteund. Omdat cultuurhistorie een van de meest bepalende factoren is voor de identiteit, moet dit aspect eerst op waarde worden geschat als input voor de ontwerpvoorstellen. De cultuurhistorische en ruimtelijke analyse van Beekbergen en Lieren heeft kortom primair tot doel om vanuit cultuurhistorisch perspectief een handreiking te bieden aan de uitwerking van de dorpsvisie. Tegelijkertijd heeft deze studie tot doel om bouwstenen aan te leveren voor het bestemmingsplan en het welstandsbeleid. De cultuurhistorische en ruimtelijke analyse is derhalve niet alleen gericht op een goed beheer van de bestaande situatie, maar ook op de gewenste ontwikkelingsmogelijkheden van de dorpen. Met andere woorden: de geanalyseerde cultuurhistorische identiteit van het dorp wordt vertaald in een ruimtelijke interpretatie.

Links: luchtfoto met begrenzing van het bestemmingsplan (rode lijnen). Omwille van de onderlinge samenhang worden de tussenliggende enk en het beekdal aan de noordzijde ook meegenomen in dit onderzoek (witte stippellijn). Bron: gemeente Apeldoorn

Kaarten van Beekbergen (boven) en Lieren (onder) met de zoekzones voor woningbouw. De uitbreidingslocaties zijn aangegeven met cijfers en de inbreidingslocaties met letters (bron: provincie Gelderland).

De locatie van het onderzoeksgebied binnen de gemeente Apeldoorn. Voor de exacte begrenzing zie de luchtfoto hiervoor (bron: gemeente Apeldoorn).

samenwerking en afbakening

Vanwege de ontwikkelingsgerichte benadering van deze cultuurhistorische en ruimtelijke analyse is een samenwerkingsverband aangegaan tussen architectuurhistorici Leon van Meijel en Evelien van Es, stedenbouwkundige Els Bet en architect Heide Hinterthür. Binnen dit team wordt de cultuurhistorische informatie vertaald in analytische beelden en tekeningen ten behoeve van de actuele ontwerpogaven (zonder zelf te ontwerpen). De bijdragen van de verschillende disciplines vullen elkaar aan, versterken elkaar en resulteren in dit gezamenlijke eindproduct. Het onderzoek is uitgevoerd in de periode april tot en met juni 2009. Daarbij is dankbaar gebruik gemaakt van een lopend onderzoek van Janneke Hoenselaars naar de enk in het kader van haar studie aan de Wageningen Universiteit. De begrenzing van het onderzoeksgebied valt samen met de begrenzing van het Bestemmingsplan, dat wil zeggen de bebouwde kom van beide dorpen, aangevuld met de tussenliggende enk en het beekdal van de Oude Beek aan de noordzijde.

aanpak en leeswijzer

Aan de hand van archief- en literatuuronderzoek, veldwerk, analyse en interpretatie wordt in tekst en beeld inzicht geboden in de historisch ruimtelijke ontwikkelingsgeschiedenis¹, het structuurbeeld en het ruimtebeeld van de volgende te onderscheiden 'lagen':

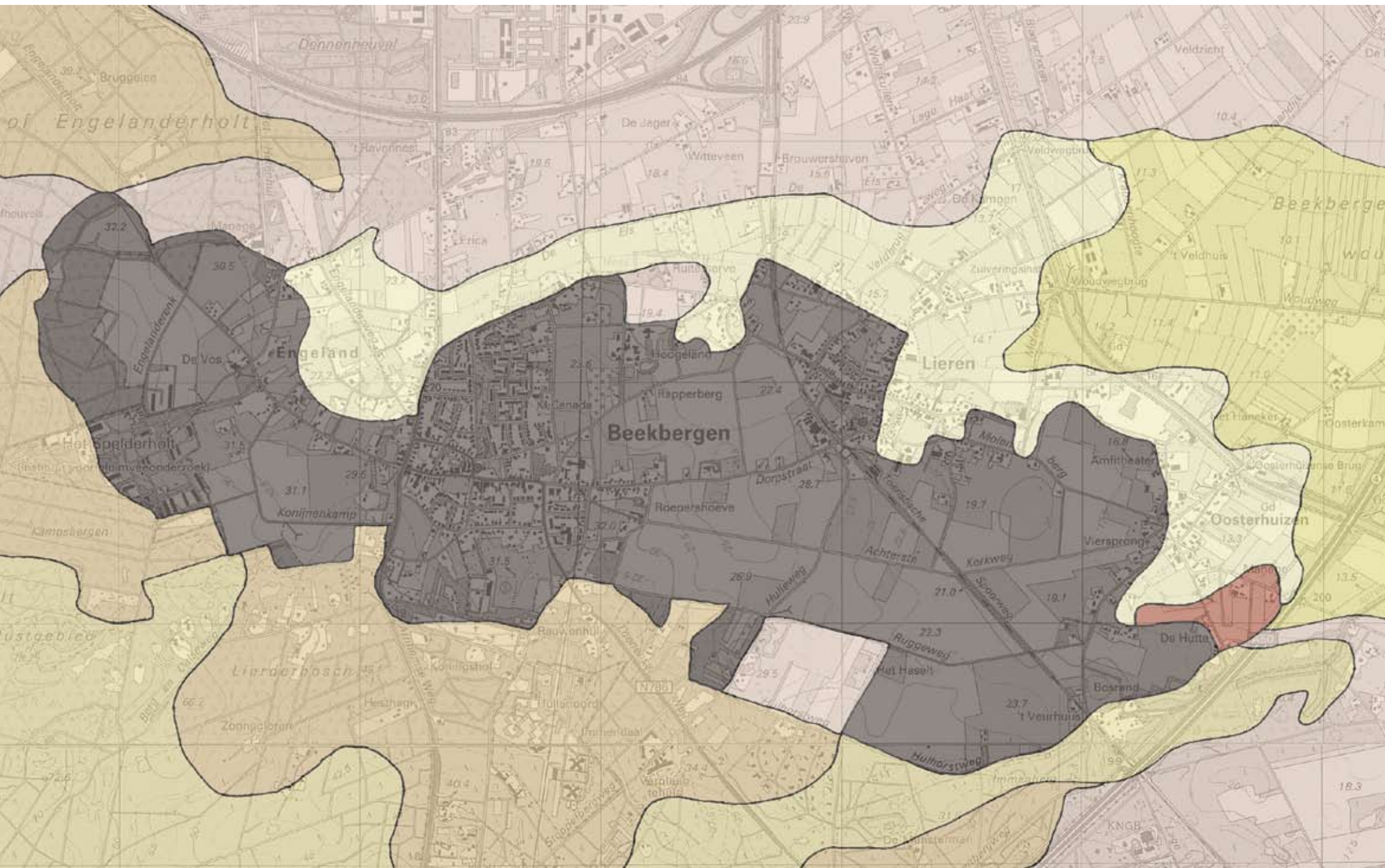
¹ Het cultuurhistorische onderzoek is een uitwerking van de globale informatie in het rapport Cultuurhistorische Waardekaart gemeente Apeldoorn (stoa, oktober 2004 i.s.m. bureau SB4).

- bodem- en waterlandschap²;
- agrarisch cultuurlandschap;
- proto-industrieel landschap;
- dorpslandschap;
- institutioneel landschap;
- toeristisch landschap.

Elke 'laag' is een hoofdstuk in het rapport. Daarbij is niet alleen aandacht voor de verschillende 'lagen' op zich, maar ook voor de overlappen, knopen en menging. Aan de orde komen o.a. de overgang openbaar / privé, de omvang en het gebruik van de erven en de dynamiek in het gebied. In het hoofdstuk 'waardering en aanbevelingen' wordt aangegeven welke kwaliteiten behouden moeten blijven cq. benut kunnen worden, met respect voor de bestaande dorpsidentiteit én met mogelijkheden voor verdere ontwikkeling. Op hoofdlijnen zijn de belangrijkste bevindingen in het kort weergegeven in de samenvatting voor in het rapport. De geraadpleegde bronnen zijn opgesomd in de bijlage achterin dit rapport.

De voorlopige bevindingen en het conceptrapport zijn besproken in de ambtelijke projectgroep Bestemmingsplan en Welstandskader Beekbergen en Lieren. De opmerkingen zijn verwerkt in deze definitieve versie.

² Hierin wordt het ondergrondse erfgoed van de archeologie op hoofdlijnen meegenomen.

bodem- en waterlandschap

Beekbergen en Lieren danken hun ontstaan en ontwikkeling in belangrijke mate aan de specifieke kenmerken van het bodem- en waterlandschap. Het zijn flankesdorpen die op de flanken van de stuwwal liggen, in het overgangsgebied tussen de Veluwe heuvelrug en de IJsselvallei. Het geaccidenteerde terrein van de stuwwalflanken en het beekdal van de Oude Beek zijn nog steeds markante en duidelijk herkenbare elementen in het landschap. De gevarieerde terreingesteldheid met dekzanden en beekdalen is een gunstige conditie voor occupatie geweest.

stuwwallen, erosiedalen en puinwaaiers

Het gebied van de huidige Veluwe maakte tot 240.000 jaar geleden, toen de voorlaatste ijstijd zich aankondigde, deel uit van de uitgestrekte en vlakke Rijndelta. De Rijn waaierde ongehinderd uit over het lage land. Toen het klimaat afkoelde, kwam vanuit het noorden een enorm pakket landijs richting ons land. De ijslobben volgden rivierdalen, diepten deze verder uit en stuwden de grond aan weerszijden op tot stuwwallen. Dit proces vormde de IJsselvallei met aan de ene kant de Sallandse heuvelrug en aan de andere kant de Veluwe heuvelrug.

Tijdens de laatste ijstijd – 110.000 tot 10.000 jaar geleden – bereikte het landijs Nederland niet. Het koude klimaat had evenwel invloed op de geomorfologische ontwikkeling van de Veluwe heuvelrug en de IJsselvallei. Doordat de ondergrond destijds permanent bevroren was, stroomde het smeltwater over het oppervlak van de stuwwal naar de lager

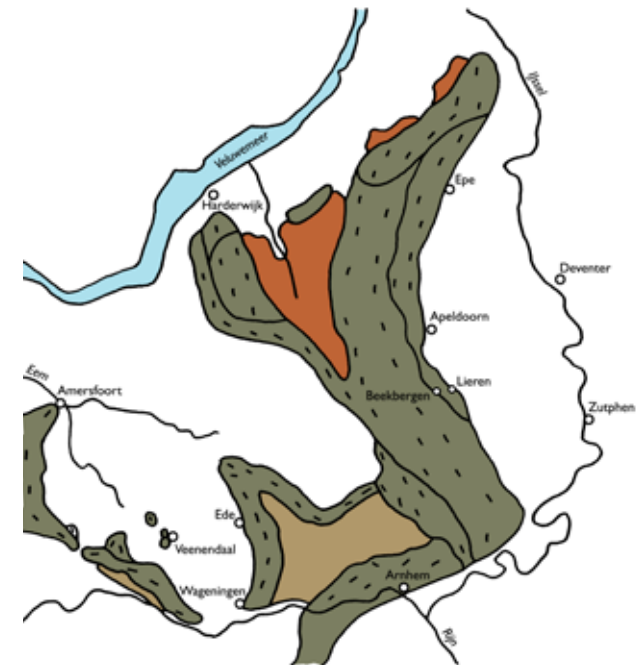
gelegen gronden. Door deze uitspoeling ontstonden diepe erosiedalen haaks op de stuwwal. Het sediment uit deze erosiedalen werd aan de voet van de stuwwallen afgezet in de zogenaamde daluitspoelingswaaiers (puinwaaiers). Beekbergen en Lieren liggen op de flanken van de stuwwal. Dit gebied is doorsneden met erosiedalen die in het open landschap goed zichtbaar zijn. Het meest noordoostelijke deel van het grondgebied van deze dorpen ligt op een puinwaaier.

dekzand, begroeiing en kwelwater

Door de permanent bevroren ondergrond en het koude klimaat ontbrak tijdens de laatste ijstijd een plantendek. De Noordzee lag destijds droog. De wind had vrij spel en legde een metersdikke deken van zand uit de Noordzee over Nederland, de zogenaamde dekzanden. In het gebied rond Beekbergen en Lieren ontwikkelde zich een landschap van dekzandvlakten en dekzandruggen. Deze terreinvormen hebben, net als de hoogtelijnen, een noordwestelijke - zuidoostelijke oriëntatie. Het dekzandlandschap raakte door het vochtiger wordende klimaat langzaam bebost, eerst met grove dennen, vervolgens met berken en later met eiken en beuken. In de slecht ontwaterde IJsselvallei ontwikkelde zich talrijke moerassen en ontoegankelijke bossen van elzen, essen en wilgen.

Door afsterving van plantenmateriaal ontstonden ter plaatse humusrijke podzolgronden.

Ongeveer 10.000 jaar geleden eindigde de laatste ijstijd en begon een relatief warme periode waarin we nu nog leven. Door toename van neerslag kwam in het stuwwalcomplex een continue, langzame stroming van water op gang. In de

Het beekdal van de Oude Beek in Engeland.

De enk ter hoogte van de Hulleweg in de richting van het bos.

De broekgronden met weiden bij Lieren.

lagere delen ten oosten van de Veluwe heuvelrug kwam het grondwater dicht aan de oppervlakte en groeide plaatselijk uit tot grondwaterbeken. In het erosiedal in Engeland ontspringt de Oude Beek. Het kwelwater stroomde door het beekdal naar de IJssel. Niet alleen in het brongebied maar over de gehele lengte van het beekdal is sprake van kwel. Evenwijdig aan de Oude Beek ligt naar alle waarschijnlijkheid nog een drooggevalen oude beekloop.

occupatie

De vroegste bewonings- en ontginningsgeschiedenis waren nauw verbonden met een complex samenspel van factoren: het klimaat, de hoogteverschillen in het landschap, de bodemgesteldheid, de waterhuishouding en de ontwikkeling van de agrarische technieken. Afhankelijk van deze factoren vestigden de vroegste bewoners zich in eerste instantie op de hogere delen van de Veluwe, vervolgens op de flanken van de stuwwal en veel later – in de veertiende eeuw – in de lagergelegen natte gebieden. Beekbergen en Lieren zijn zogenaamde flankesdorpen die zich vanaf de vroege middeleeuwen hebben ontwikkeld tussen het beekdal van de Oude Beek enerzijds en de gemeenschappelijke enk anderzijds. Oudere sporen van occupatie zijn wel gevonden, maar die duiden niet op permanente bewoning van dit gebied. In het gebied zijn een grafheuvel en diverse urnenvelden gevonden. De urnenvelden dateren uit de ijzertijd, mogelijk zelfs uit de bronstijd.

Hoogtelijnenkaart van Beekbergen en Lieren en omgeving.

waardering

Markante en duidelijk herkenbare elementen in het bodem- en waterlandschap zijn het geaccidenteerde terrein van de stuwwalflank, de erosiedalen, het beekdal van de Oude Beek, het vlakke terrein van de puinwaaier en de gebolde akkers van de enk. De gevarieerde bodemgesteldheid zorgt voor een afwisselend landschapsbeeld. Aan deze specifieke combinatie van landschappelijke kenmerken danken Beekbergen en Lieren hun ontstaan en ontwikkeling.

De vroegste ontstaansgeschiedenis ligt grotendeels verborgen onder de grond en is nog niet opgegraven. Vanwege de gunstige ligging en goede bewoonbaarheid wordt in de dekzandruggen een hoge dichtheid aan archeologische resten verwacht (zie bijlage 1). Aangenomen wordt dat veel dekzandruggen ook al in de prehistorie aantrekkelijke vestigingslocaties waren. De archeologische verwachting is er daarom hoog.

De oudste bouwlanden zijn ontstaan op de overgang van de hoge naar de lage gronden, op de plek waar de bodem geschikt was voor akkerland. Deze enken hebben zich gevormd door langdurige toepassing van plaggenbemesting. De archeologische resten liggen veelal goed geconserveerd onder het dikke enkdek (meer over de enk in het hoofdstuk 'agrarisch cultuurlandschap'). De archeologische verwachting is er daarom hoog. De enken zijn veelal niet aangetast door moderne landbouwtechnieken, maar in het gebied tussen Beekbergen en Lieren wel door ruilverkavelingsactiviteiten in de jaren vijftig van de twintigste eeuw.

Archeologische monumenten in het onderzoeksgebied (zie ook bijlage 1).

Terreinen van archeologische waarde (niet beschermd):

- urnenveld aan de Achterste Kerkweg in Beekbergen, 1100-12 v. Chr.
- urnenveld aan de Achterste Kerkweg en de Hulleweg in Lieren, 1100-12 v. Chr.

aanbevelingen

Voor een beter begrip van het bodem- en waterlandschap rond Beekbergen en Lieren zouden de volgende kwaliteiten (beter) benut moeten worden:

- Het samenhangende stelsel van de sprengkoppen en de Oude Beek (natuurlijk verloop en opgeleide trajecten) beterikbaar en toegankelijk maken.
- De karakteristieke hoogteverschillen van de stuwwalflank, het beekdal en de gebolde akkers van de enk ervaarbaar houden binnen de deelgebieden zelf maar ook onderling.
- De afwisseling in het landschap - de beslotenheid van het uitgestrekte bos, de weidse openheid van de enk en de kleinschalige coulissen van het beekdal - versterken en verknopen met het historische verhaal van de ontwikkelingsgeschiedenis (inzicht en begrip kweken). Daarbij ook de archeologie betrekken.
- De overgangen van de verschillende landschapstypes gelaagd houden en versterken: dat wil zeggen de overgangen van de dorpsbebouwing naar de enk en de overgangen van de dorpsbebouwing naar het beeklandschap.

Urnenveld aan de Achterste Kerkweg en Hulleweg in Lieren.

Urnenveld aan de Achterste Kerkweg in Beekbergen.

Groeten uit Beekbergen. Tullekensmolenweg

agrarisch cultuurlandschap

In de ontwikkeling van het agrarische cultuurlandschap van de Veluwe zijn op hoofdlijnen drie fasen te onderscheiden. In de eerste fase ontstonden akkers voor tijdelijk gebruik door verbranding van het oerbos. Dit was een bosgericht landbouwsysteem. In de tweede fase ontwikkelden de boeren het potstalsysteem, waarbij plaggenbemesting langdurig voor vruchtbare akkers zorgden. Dit was een heidegericht landbouwsysteem. In de derde betrekkelijk jonge fase leidde de introductie van kunstmest tot de ontginning van de heidevelden en broekgronden. In het huidige agrarische cultuurlandschap van Beekbergen en Lieren zijn fragmenten van de laatste twee fasen nog steeds duidelijk herkenbaar. Het open akkercomplex en de enkwal zijn relictten van het heidegericht landbouwsysteem die kenmerkend zijn voor een flankesdorp. De rationale verkavelingsstructuren van de ontginningen zijn tekenen van het recente landbouwsysteem.

bosgericht landbouwsysteem

In de nieuwe steentijd (5300-2000 voor Christus) vestigden zich de eerste permanente bewoners op de Veluwe. Deze boeren brandden het oerbos plat om er akkers, de zogenaamde huiskampen, tot ontwikkeling te brengen. De verbranding zorgde voor een tijdelijk bemestingseffect. Omdat verder geen bemesting werd toegepast, raakte de bodem snel uitgeput. Vervolgens werd de 'nederzetting' verplaatst en een nieuw stuk bos tot akker omgevormd. De in gebruik

geraakte akkers veranderden geleidelijk in heidevelden. Dit bosgerichte landbouwsysteem voltrok zich grofweg in de periode van 5000 voor tot 450 na Christus.

heidegericht landbouwsysteem

In de vroege middeleeuwen schakelden de boeren over op een heidegericht landbouwsysteem. Dit landbouwsysteem werd gekenmerkt door een intensiever gebruik van de heidevelden, een aanzienlijke vergroting van het akkerareaal en het ontstaan van open akkercomplexen. De eerste open akkercomplexen kenden een weide-braaksysteem. Delen van de akkers bestonden uit driesland dat lange tijd als weidegrond en af en toe als akker werd gebruikt. Dit had als voordeel dat er meer vee kon worden gehouden. Ook op bouwland werd na de oogst dikwijls vee geweid. Om tot een intensiever gebruik en uitbreiding van de akkers te kunnen komen, gingen de boeren over op plaggenbemesting. Zij staken heide- en grasplaggen in de omgeving en brachten deze direct op de akkers of eerst als strooisel in de potstal. De schaapskooien aan de rand van de heidevelden functioneerden als potstal. De vermenging van heides-truiken, plaggen en schapenmest in de potstal leidde tot een humusrijke compost. Deze werd opgebracht op de akkers voor het telen van gewassen (rogge, gerst, haver). Door het opbrengen van de compost werden de akkers steeds hoger en bleven ze permanent vruchtbaar. De boeren hoefden niet meer telkens nieuwe gronden te ontginnen.

enk

Vanuit de nederzettingen breidde het akkerareaal steeds verder uit en groeide aaneen tot een groot gezamenlijk

De Dorpsstraat in Beekbergen (bron: gelderlandinbeeld.nl).

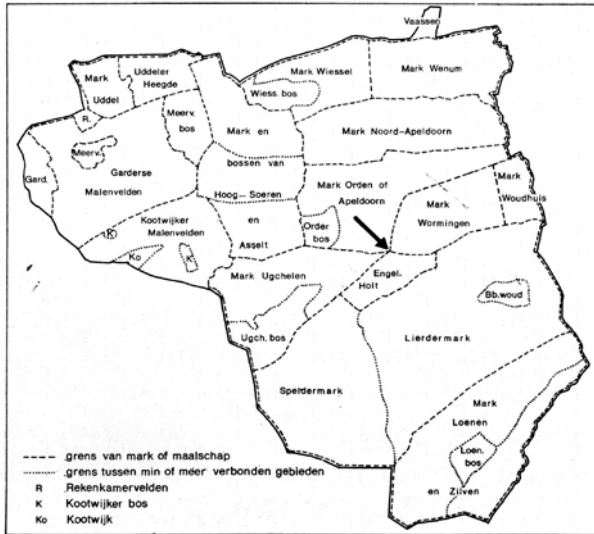

De Liederstraat in Lieren (bron: gelderlandinbeeld.nl).

De stellingmolen 'Twillert' stond van 1900 tot 1927 op de Molenberg in Lieren (bron: gelderlandinbeeld.nl).

Links: De Oude Beek in Beekbergen (bron: gelderlandinbeeld.nl).

De voormalige Markegrenzen binnen de huidige gemeente Apeldoorn (bron: RAAP (2005), p.34).

akkerlandcomplex: een enk. De enk werd beschermd door een opgeworpen wal met hakhout en doornige struiken. De enk bij Beekbergen en Lieren heeft een open en reliëfrijk karakter. Het reliëf komt door de natuurlijke hoogteverschillen van de oorspronkelijke grond, waarop later de enkeerdgrond is aangebracht. De enk heeft een grote mate van openheid omdat duidelijk zichtbare perceelsgrenzen, zoals houtwallen en boomsingels ontbreken. Ten zuidwesten van de enk bevindt zich de enkwal: een langgerekte opgeworpen verhoging met hakhout. Deze wal fungeerde als vee- en wildkering, beschermde de akkers tegen opstuivend zand en lag aan deze zijde in verband met de meest voorkomende windrichting. Op sommige plekken waren openingen in de enkwal uitgespaard zodat de heidevelden zonder omwegen bereikt konden worden. Een voorbeeld van een dergelijke drift is de Lierderdrift.

beekdal

In de late dertiende eeuw werd de ontginning van de lage gronden op grote schaal uitgebreid, zoals in de Gelderse Vallei en het IJsseldal. Het cultuurareaal werd uitgebreid door de ontginning van de natte broekgronden, zoals het beekdal van de Oude Beek. De broekgronden langs de natuurlijke waterlopen leverden bruikbare wei- en hooilanden voor het rundvee op. De moerasbossen veranderden door ontginning in vochtige weiden. Door de grootschalige ontginningen kon de veestapel groeien. Hierdoor nam de hoeveelheid mest toe en kon het akkercomplex verder worden vergroot. Het beekdal van de Oude Beek ontspringt in Engeland en loopt ten noorden van de enk. Vanaf de Vroege Middeleeuwen werden de broekbossen in het beekdal omgezet in wei- en hooilanden. Deze weiden werden in smalle stroken verkaveld en hadden in vergelijking met de enk een meer besloten karakter door de aanwezigheid van opgaande beplanting op de perceelsgrenzen. Deze karakteristiek is anno 2009 grotendeels verdwenen als gevolg van schaalvergroting. De bebouwing van beide dorpen bevond zich aanvankelijk overwegend in het overgangsgebied tussen de enk en het beekdal, als een langgerekt lint.

Lierder Mark

Het heidegericht potstalsysteem hielden de boeren eeuwenlang vrijwel onveranderd aan. Als gevolg van het plaggensteken en begrazing veranderden de heidegebieden in uitgestrekte, oncontroleerbare zandverstuivingen. Deze bedreiging werd nog versterkt door de intensieve exploitatie van het bos voor brandstof en timmerhout. De druk op de woeste gronden (bos-, heide- en veengebieden) werd zo groot dat reglementering van de gebruiksrechten nodig werd. De gezamenlijke gebruikers van de onverdeelde woeste gronden verenigden zich vanaf de dertiende eeuw in Markegenootschappen. Een Markegenootschap had de woeste grond in collectief eigendom, beheerde het ongecultiveerde land en hield toezicht op het gebruik ervan. Beekbergen en Lieren behoorden tot de Lierder Mark, een grondgebied dat zich uitstrekte van de huidige gemeente Voorst tot en met de buurschap Engeland. De Lierder Mark had rechten in het bosmaatschap van de Speldermark en was gerechtigd tot het kappen van een bepaalde hoeveelheid hout en het weiden van vee. Het moerasbos Beekbergewoud lag als een eiland in de Lierder Mark en kende een min of meer eigen beheer. De geërfden van de Lierder Mark bezaten volgens de gegevens behorende bij de Kadastrale Minuut van 1832 maar liefst 3300 hectare. Destijds vormden de heidegronden nog steeds de basis voor het landbouwsysteem, maar er gingen stemmen op om dit systeem te veranderen. In 1809 trad een wet in werking die maatregelen aankondigde ter ontginning van de woeste gronden en richtlijnen gaf voor de Markeverdelingen. De Markeverdeling mislukte vanwege fel verzet. Hierdoor kwam de ontginning traag op gang. Door nieuwe Staatsregelingen en de invoering van de burgerlijke gemeente werd het gezag van de Markegenootschappen niettemin steeds verder ondermijnd. In de praktijk duurde het nog tot de introductie van de kunstmest rond 1880 en de daaropvolgende ontginningen voordat alle gronden daadwerkelijk in aparte kavels werden verdeeld.

Het landhuis Spelderholt kort na voltooiing in het lege land (bron: gelderlandinbeeld.nl).

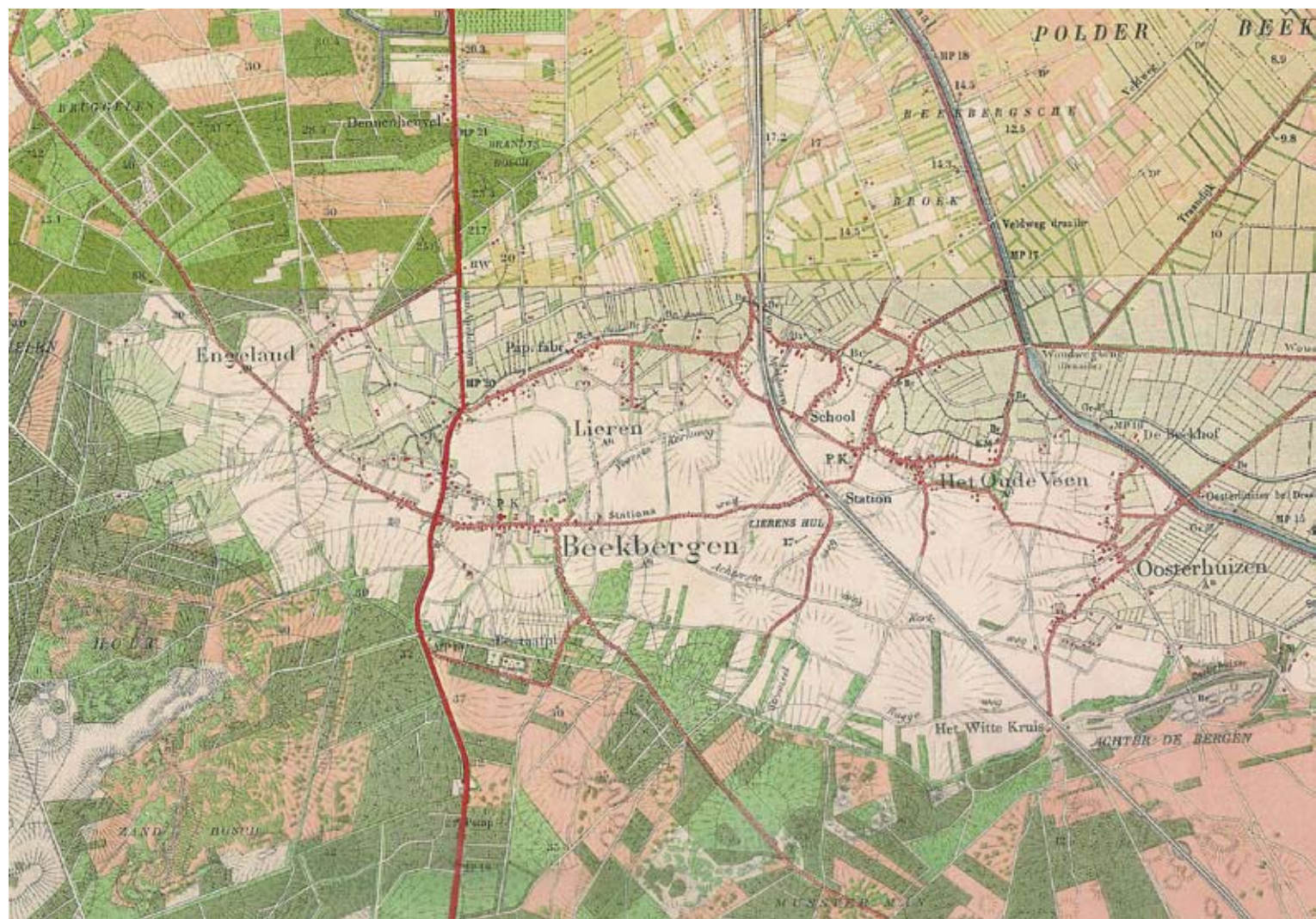

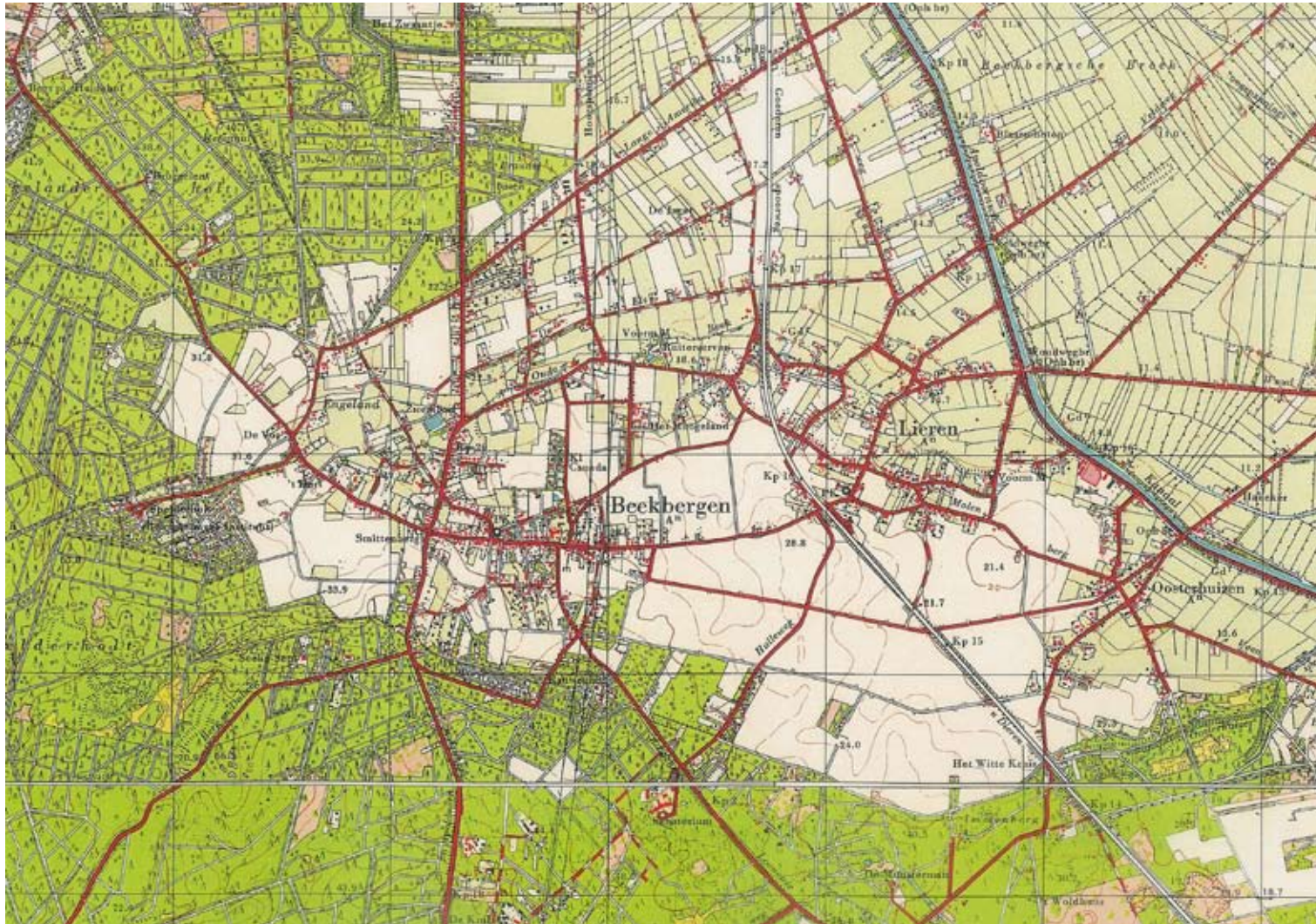
Het landgoed is een Parc met onderzoeksinstituut geworden.

Beekbergen en Lieren op de topografische kaart van 1890 (copyright: Dienst voor het Kadaster en Openbare Registers, Apeldoorn 2009). Het centrale enkencomplex ligt ingesloten tussen het beekdal van de Oude Beek in het noorden en de enkwal in het zuiden en westen. De agrarische bebouwing ligt als een lint tussen het beekdal en de enk. Rond de kerk in Beekbergen komt een bescheiden kern tot ontwikkeling. De ontginningen van het Beekbergse Broek in het noorden en de heidevelden in het zuiden en westen zijn begonnen.

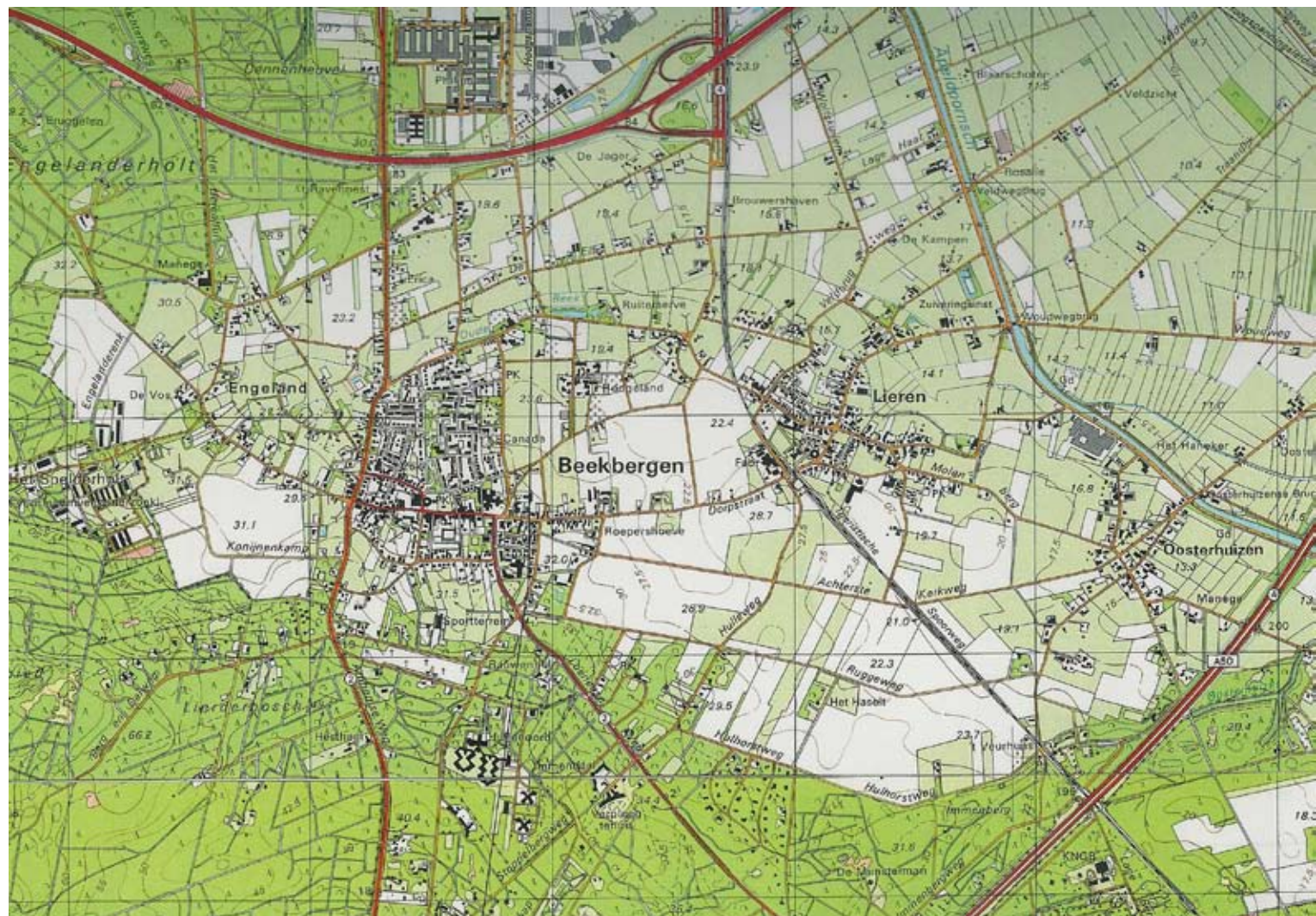
Beekbergen en Lieren op de topografische kaart van 1915 (copyright: Dienst voor het Kadaster en Openbare Registers, Apeldoorn 2009). In vergelijking met de kaart van 25 jaar eerder valt vooral op dat de ontginning van het heidegebied cq. de aanplant van bossen een grote vlucht heeft genomen. De lintbebouwing aan de oude routes verdicht geleidelijk.

Beekbergen en Lieren op de topografische kaart van 1955 (copyright: Dienst voor het Kadaster en Openbare Registers, Apeldoorn 2009). De ontginning van het Beekbergsche Broek in het noorden en de heidevelden in het zuiden en westen is vrijwel voltooid. Het bos ruikt hier en daar op ten koste van de enk. Op de enk heeft de ruilverkaveling geleid tot een gewijzigd en rechtlijneriger wegenpatroon. De bebouwing verspreid zich steeds meer over het gebied. Vooral Beekbergen ontwikkelt zich verder aan weerszijden van de Dorpsstraat en langs de Arnhemseweg.

Beekbergen en Lieren op de topografische kaart van 1992 (copyright: Dienst voor het Kadaster en Openbare Registers, Apeldoorn 2009). Het gebied is aan de noord- en zuidzijde ingekaderd door snelwegen. De laatste heidevelden zijn bebost. Lieren is geleidelijk verdicht langs de oude routes. Beekbergen heeft zich sterk ontwikkeld tot een compacte kern met een grote complexmatige uitbreiding tussen de Tullekensmolenweg en de Dorpsstraat.

Ingekleurde uitsnede van de Kadastrale Minuut van 1832. Vaag zichtbaar is het wijdvertakte netwerk van zandwegen.
(bron: Janneke Hoenselaars)

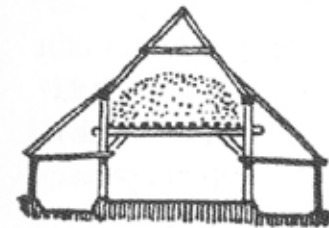
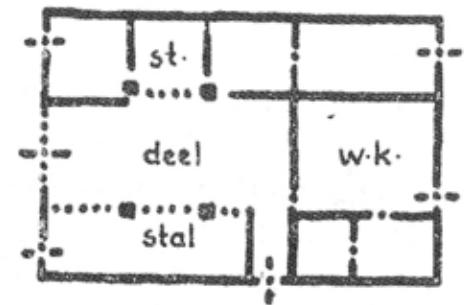
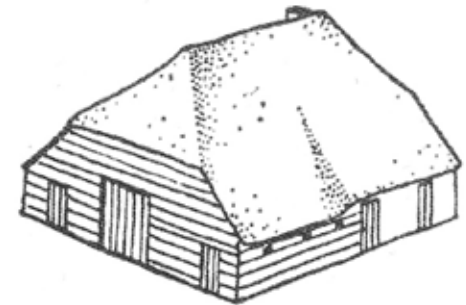
kunstmest

Door intensieve begrazing en afplagging veranderden de heidegebieden in uitgestrekte en oncontroleerbare zandverstuivingen. Grote oppervlakten grasgrond gingen hierdoor verloren en het stuivende zand vormde een ernstige bedreiging voor de dorpen, akkers en graslanden. Het hoogtepunt van de zandverstuiving lag rond 1850. De Veluwe bestond in die tijd uit 14.000 hectare zandverstuivingen. Om verdere zandverstuiving tegen te gaan, begon men de Veluwe tegen het einde van de negentiende eeuw op grote schaal met de aanplant van naaldbomen. Dit was alleen mogelijk door de uitvinding van de kunstmest omstreeks 1880. Schapen houden voor de mest was niet meer nodig. De heidevelden verloren hun belang als weidegebied en als leverancier van heideplaggen. De grootschalige schapenhouderij en het heideplaggen kwamen definitief tot een einde. De enk was niet langer de enige grond waar vruchtbare akkers te realiseren waren. Het veengebied verloor langzaam zijn functie als leverancier van turf door de opkomst van andere brandstoffen. Door het beëindigen van de gezamenlijke exploitatie van heide- en bosgebieden werden de Marken opgeheven. De in 1886 opgestelde Markenwet maakt het mogelijk de voormalige heidevelden te verkopen. De gronden werden verkocht aan kapitaalkrachtige grootgrondbezitters en welgestelde burgers uit de stad die uitgestrekte bosgebieden aanplantten ten behoeve van de houtproductie voor het stutten van de Limburgse mijngangen. Het agrarische cultuurlandschap van Beekbergen en Lieren veranderde sterk in die tijd. Het areaal akkers op de enk slonk. Verspreid over de enk werden akkers omgezet in grasland. Aan de zuidzijde maakten akkers plaats voor bospercelen. Deze kenmerkten zich door grootschaligheid, eenvormigheid en rechte paden en wegen. Het gedeelte van de enk in Engeland slonk ondermeer door

de aanleg van het landgoed Spelderholt. In 1905 kocht jonkheer Teixeira de Mattos uit Amsterdam van de Speldermark het zogenaamde 'Grote Zand' aan om van deze woestij een lusthof te maken. Hij liet het landhuis 'Spelderholt' met hoektoren in 1907-1908 bouwen naar ontwerp in traditionalistische stijl van architect Haitsma Mulier. In de directe omgeving verrezen diverse bijgebouwen. Het tuinontwerp was van L. Springer. In het complex is nu een instituut voor pluimveeonderzoek gevestigd.

Tot ver in de negentiende eeuw was de landbouw in hoofdzaak een kleinschalig en zelfvoorzienend systeem. Dat veranderde in de twintigste eeuw als gevolg van specialisatie, mechanisatie en schaalvergroting. Een beeldbepalende uitdrukking daarvan is de omstreeks 1930 gebouwde Coöperatieve Landbouwvereniging aan de Tullekensmolenweg 92 te Lieren. Deze 'kathedraal van het platteland' heeft een laadbordes aan de voorzijde en een hoge silo aan de achterzijde. De silo fungeert als landmark voor het dorp. Na de Tweede Wereldoorlog veranderde het agrarische cultuurlandschap nog een keer aanzienlijk. In 1954 begon de grootschalige ruilverkaveling van het gebied tussen Beekbergen en Lieren. De kleine percelen werden herverdeeld en de wegen verdwenen of werden rechtgetrokken. Dit alles met de bedoeling om de enk optimaal in te delen en de individuele bouwgronden goed bereikbaar te maken. De huidige Achterste Kerkweg werd rechtgetrokken en loopt sindsdien rechtstreeks naar Oosterhuizen. Enkele noord-zuid georiënteerde wegen zijn tijdens de ruilverkaveling opgeheven. De Nieuwe Voorweg bij Voshuizen ontstond juist door de ruilverkaveling. De wegen vormden de nieuwe basis voor de ruilverkaveling die rationeel en rechtlijnig van karakter was.

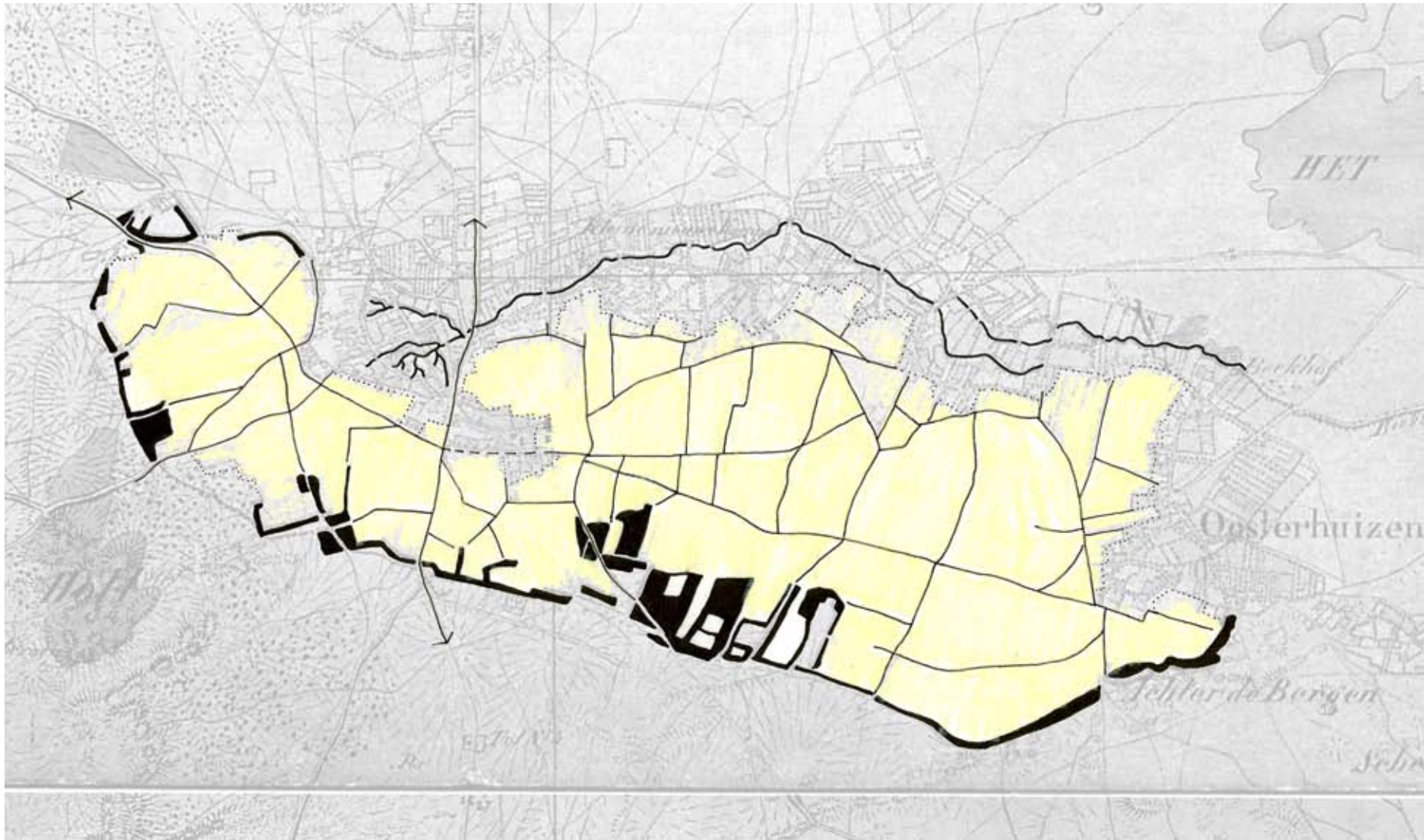
NB. Het complex Spelderholt is omwille van de compleetheid en het belang voor Beekbergen wel opgenomen in deze historische beschrijving, maar het staat niet in de lijsten van cultureelhistorisch waardevolle objecten omdat het buiten het onderzoeksgebied ligt.

Schematische weergaven van een hallehuisboerderij: overzicht, plattegrond en dwarsdoorsnede (bron: M. Hegener, *Boerderijen in Gelderland*, Warnsveld 2003, p.9).

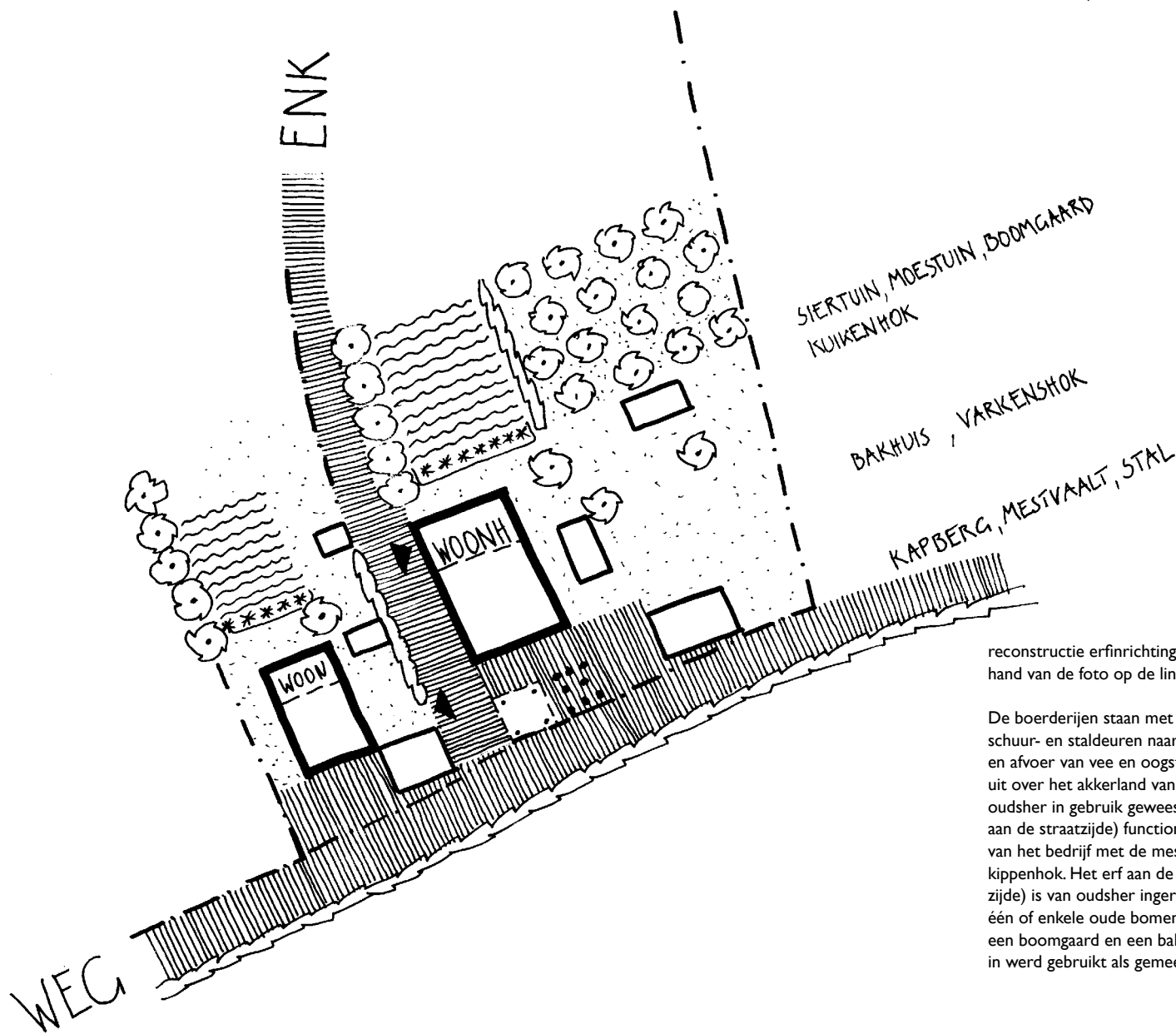
de enk en de randen

Op de topografische kaart uit 1850 is de gehele enk en de randen daarvan prachtig zichtbaar als een grote landschappelijke en agrarische eenheid. In het zuiden en westen, grenzend aan de Veluwe, bestaat de rand uit een forse houtwal die de enk moest beschermen tegen stuifzand en wild. In het noorden en oosten grenst de enk aan de beek en de broeklanden. Langs deze rand vestigen zich de boeren van Beekbergen, Lieren en Oosterhuizen. In de huidige situatie is van het boerderijenlint bij Beekbergen niet veel meer terug te vinden.

de enk en de randen

reconstructie erfinrichting boerderijen Kalverwei/Lieren aan de hand van de foto op de linker pagina

De boerderijen staan met hun achterkant, dat wil zeggen met de schuur- en staldeuren naar de straat gekeerd in verband met de aan- en afvoer van vee en oogst. De voorkant met het woongedeelte ziet uit over het akkerland van de enk. Dergelijke boerderijen zijn van oudsher in gebruik geweest als gemengd bedrijf. Het achtererf (hier aan de straatzijde) functioneert oorspronkelijk als het verlengstuk van het bedrijf met de mestvaalt, de bijschuren, de hooiberg en het kippenhok. Het erf aan de zijde van het woongedeelte (niet straatzijde) is van oudsher ingericht als omhaagde sier- en moestuin, met één of enkele oude bomen (eik, beuk, kastanje, linde, noot) en met een boomgaard en een bakhuisje. De veldweg tussen de boerderijen in werd gebruikt als gemeenschappelijke route naar de enk.

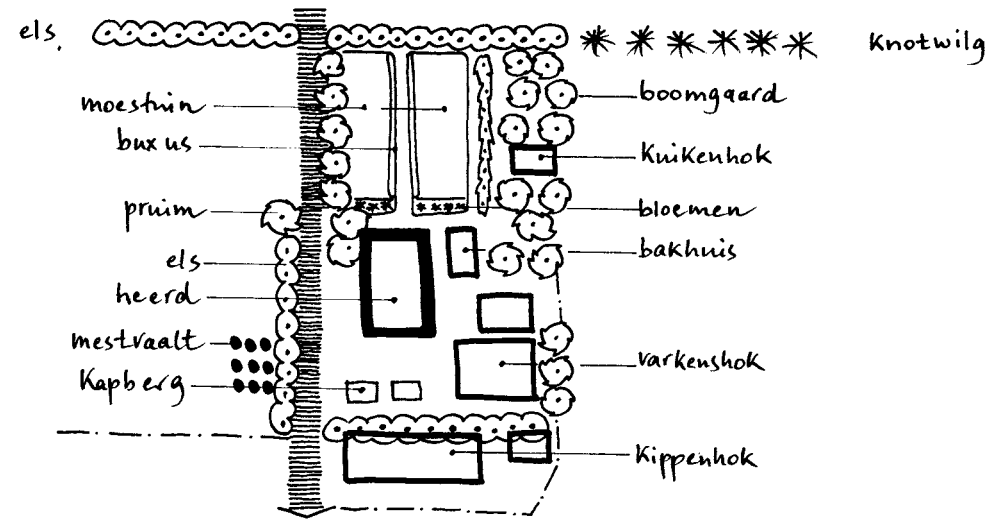
De oriëntatie van het bedrijfsmatige gedeelte naar de weg is bepalend voor het straatbeeld: geen ruimtelijke scheiding tussen gevel, voorerf en wegdek. Continuïteit van de vloer is karakteristiek. Wel verschillen in de materialisatie van de vloer, vroeger waarschijnlijk één materiaal. Meestal is er een bedrijfsmatig 'achter'-erf en staan de boerderijen terug ten opzichte van de weg. Afhankelijk van de grootte van de kavel zijn de schuren met stallen direct tegen de lage zijgevels aan het hallenhuis aangebouwd, zoals bij

de afgebeelde driekappers: een ensemble van drie gebouwen die samen in één rooilijn staan, met dezelfde nokrichting, heldere dakcontour. Het woongedeelte is uit beeld of toont zich hooguit achter op het erf zoals op bovenstaande foto rechts is te zien. Het straatbeeld verandert door de verschillende positioneringen van de boerderijen; soms is het breed, stenig en robuust dan weer smal en groen. Een aaneenrijging van stenige knopen afgewisseld door de begroeiing van de landjes tussen de bebouwing.

uitzondering op de boerderijengroep:
 boerderij met woongedeelte, moestuin, siertuin en boomgaard gericht naar de straat. Deze situatie is echter niet oorspronkelijk maar gevolg van de ruilverkaveling, waarbij de Nieuwe Voorweg werd aangelegd en de voormalige achterkant met het woongedeelte nu voorkant werd.

Een aantal bebouwingslinten in Lieren, zoals de Molenakker, de Molenberg en de Molenvaart heeft een zekere openheid bewaard, waardoor tussen bebouwing door steeds zicht is op de landerijen. Gelaagd doorzicht vanaf de Molenakker in richting Molenvaart: over de onbebouwde weilanden heen naar de volgende straatruimte. Links een boerderij aan deze

zijde van de Molenvaart met het woongedeelte en de beplanting uitkijkend over de enk. Rechts een boerderij aan de overzijde van de Molenvaart met de grote staldeuren van het (voormalige) bedrijfs gedeelte direct aan de straat.

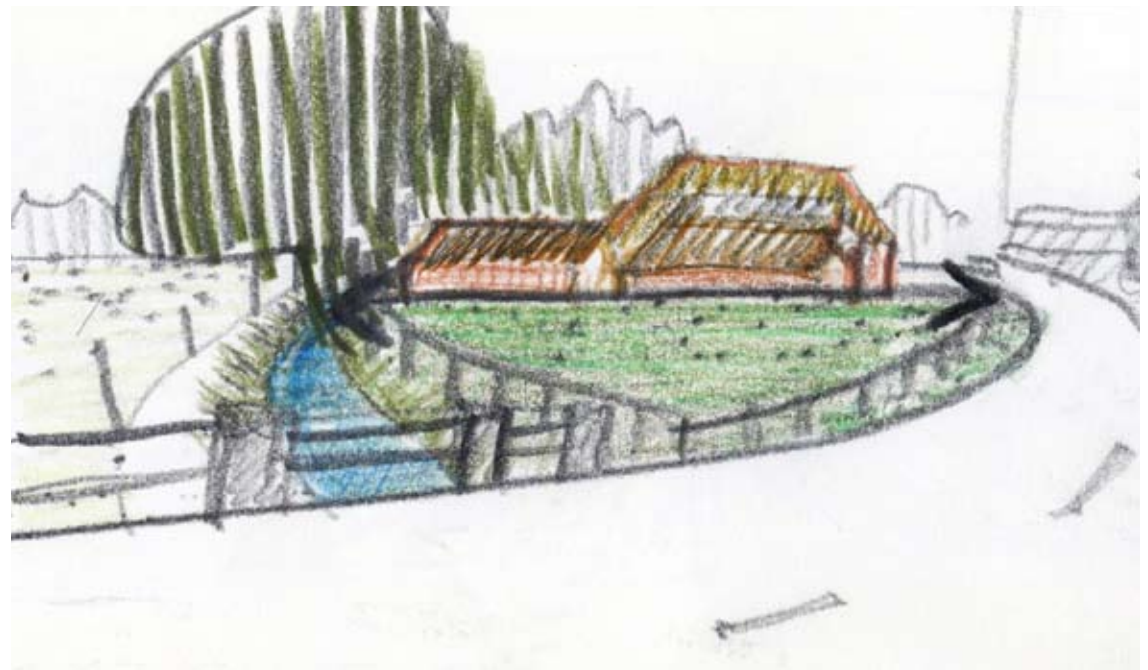
de beek, de broeklanden en de boerderijen

De beek ontspringt in de noordwesthoek van de enk, bij het buurtschap Engeland. Aan weerszijden van de beek liggen vochtige broeklanden. De boerderijen liggen allen aan de hoge kant van de beek. Beek, broeklanden en boerderijen vormen het landschappelijk-ruimtelijk stelsel dat de noordoostzijde van de enk omzoomd. Ook hier is weer de situatie rond 1850 getoond omdat hier de omvang van het stelsel

in zijn geheel zichtbaar wordt. In Beekbergen hebben de boerderijen ondertussen plaatsgemaakt voor woonhuizen en is er geen sprake meer van een transparante lintbebouwing. Daardoor is de bijzondere betekenis van de rand niet meer waarneembaar.

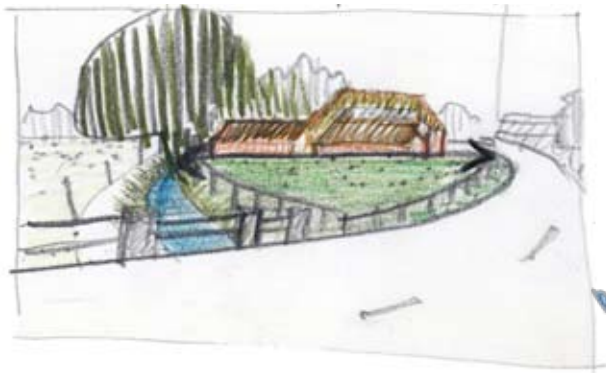
bomenrij

weiland ———— / / ———— ondiepe Kavel ———— /

Zicht op een ondiepe kavel ter plaatse van de noordelijke entree van het dorp Lieren, langs de Lierderstraat. Zoals de meeste boerderijen ligt ook deze op de grens tussen de hoger gelegen akkers van de enk en de lager gelegen gras- en hooilanden van de Oude Beek. Dit is een van de weinige plekken waar een openbare weg de beek kruist en de overgang van het beeklandschap naar de agrarische bebouwing van het dorp zo mooi afleesbaar is.

Ondiepe kavel:
het woongedeelte is gesitueerd aan de beek, de stallen aan de weg.
Er is geen directe verbinding van het erf met de weilanden/de enk,
maar alleen via de weg.

Bomenrijen markeren over grote lengtes het verloop van de Oude Beek.

Driekapper:
rechts het oudste deel, het hallenhuis, met rieten dak, voormalig
woonhuis en stallen onder een dak. De woningentree bevindt zich
achter, in de langsevel. Daarnaast de later aangebouwde schuren
met stallen.

wegen

De Kadastrale Minuut uit 1832 toont het uitgebreide netwerk van onverharde zandwegen aan het begin van de negentiende eeuw. Deze waaierden uit over de uitgestrekte heidevelden en in mindere mate over de enk. De doorgaande routes waren eeuwenlang niet veel meer dan karrensporen die de hogere dekzandruggen volgden. Daarmee verschilden ze qua comfort weinig van de gewone dekzandruggen als gevolg van zandverstuivingen 'wandelden', verschoof het tracé van de verbindingroute regelmatig. Hierdoor konden karrensporen ontstaan met een breedte van wel een 'kwartiergaans'. Bij droog weer was het mulle zand moeilijk begaanbaar en bij nat weer ontstonden modderwegen. Dit legde beperkingen op aan de ladingen die per kar of wagen kon worden vervoerd. Daarom liepen de belangrijkste handelsroutes buiten de dorpskernen om, zoals de Harderwijker Heerweg die langs Staverden, Uddel, Assel, Ugchelen en Engeland liep.

In de negentiende eeuw nam de behoefte aan betere wegen toe door de groeiende aan- en afvoer van producten. Zandwegen werden 'verhard' met leem en grind. In eerste instantie alleen in de dorpen en later ook daarbuiten. Lodewijk Napoleon liet in 1808-1809 de straatweg van Apeldoorn naar Amersfoort aanleggen. Daarna liet koning Willem I de belangrijkste verbindingswegen van Apeldoorn naar Deventer, Zutphen en Arnhem bestraten. Alle overige wegen in de gemeente bleven vooralsnog zand- en grindpaden. Tegen het eind van de negentiende eeuw waren evenwel alle buurschappen en naburige dorpen vanuit Apeldoorn redelijk tot goed bereikbaar.

Boerderij aan de Tullekensmolenweg in Beekbergen.

Boerderij aan de Engelderweg in Engeland.

Boerderijen aan de Lierderstraat in Lieren.

Boerderijen aan de Molenvaart in Lieren.

Boerderijen aan de Nieuwe Voorweg in Voshuizen.

Twee boerenerven aan de Kalverwei in Lieren (bron: coda).

boerderijen

Rond de enk van Beekbergen, Lieren en de aangrenzende buurschappen stonden oorspronkelijk veel boerderijen met een voor de streek behoorlijke omvang. De bewaard gebleven agrarische bebouwing dateert merendeels uit de negentiende en twintigste eeuw. De boerderijen zijn van het type hallenhuis, dat wil zeggen een rechthoekig woon- en bedrijfsgedeelte met een scheidende brandmuur, samengebracht onder één laag aflopend dak en gedragen door een houtskelet dat de ruimte in drie gedeelten verdeelt. Veelal in het midden van het woongedeelte bevindt zich van oorsprong de grote woonkeuken ('de haard'), met aan weerszijden in de smalle zijbeuken kamers, bedstede, opkamer en/of kelder. De voordeur zit meestal in de korte voorgevel of anders in de lage zijgevel. Kenmerkend voor de achtergevel van het bedrijfsgedeelte zijn de brede middenbeuk ('de langsdeel') met de grote schuurdeuren en het luik voor de oogstzolder. In de smalle zijbeuken aan weerszijden hiervan bevinden zich de staldeuren van de 'pot- of grupstal'. De boerderijen staan met hun achterkant, dat wil zeggen met de schuur- en staldeuren naar de straat gekeerd in verband met de aan- en afvoer van vee en oogst. De voorkant met het woongedeelte ziet veelal uit over het akkerland van de enk. De gevels zijn opgetrokken in baksteen. Het (afgewolfd) zadeldak is met riet en bij jongere boerderijen geheel met pannen gedekt. De vensters van het voorhuis hebben meerruits (schuif)ramen en zijn voorzien van houten luiken. Dergelijke boerderijen zijn van oudsher in gebruik geweest als gemengd bedrijf. Het achtererf (hier veelal aan de straatzijde) functioneert oorspronkelijk als het verlengstuk van het bedrijf met de mestvaalt, de bijschuren, de hooiberg en het kippenhok. Het erf aan de zijde van het woongedeelte

(niet straatzijde) is van oudsher ingericht als omhaagde sier- en moestuin, veelal met één of enkele oude bomen (eik, beuk, kastanje, linde, noot) en soms met een boomgaard en een bakhuisje. Dit streekeigen boerderijtype komt verspreid voor in het hele onderzoeksgebied. Goede voorbeelden hiervan zijn verspreid te vinden in de buurschap Engeland en in het beekdal van de Oude Beek ter plaatse van Beekbergen, Voshuizen en Lieren. Karakteristieke concentraties van boerderijen staan aan de Lierderstraat en Molenvaart te Lieren: fraaie agrarische ensembles.

Love
♡
Svea

202
508
KST

proto-industrieel landschap

waardering

In Beekbergen en Lieren zijn fragmenten uit de ontwikkeling van het agrarische cultuurlandschap nog steeds duidelijk herkenbaar. Het oude enkenlandschap tussen en om de dorpen verschilt sterk van de jongere ontginningslandschappen van het Beekbergense Broek (noordoosten) en de voormalige heidevelden (zuidwesten). De resterende heidevelden en enken zijn relictten van het oude landbouwsysteem waarbij langdurige plaggenbemesting voor vruchtbare akkers zorgde. Karakteristiek is de centrale ligging van de enk, met de boerderijen aan de noordoost zijde als een krans eromheen en de enkwal aan de zuidwest zijde als begrenzing. De gedeeltelijk nog zichtbare enkwal volgt in grote lijnen het tracé van de huidige Wilmalaan, de Hulhorstweg en de Veldhofweg. Na de kruising met de Arnhemseweg volgt deze de glooiende belijning van de akkers, kruist de huidige Engelandersweg en eindigt in een boog bij de huidige Engelandersweg. Kenmerkend voor de enk van Beekbergen en Lieren is de weidse openheid ervan, gelegen tussen het beekdal en het bos. Door de ruilverkaveling bestaat de enk tegenwoordig uit grote blokvormige percelen. Oorspronkelijke waren deze onderverdeeld in stroken die elk een andere eigenaar hadden.

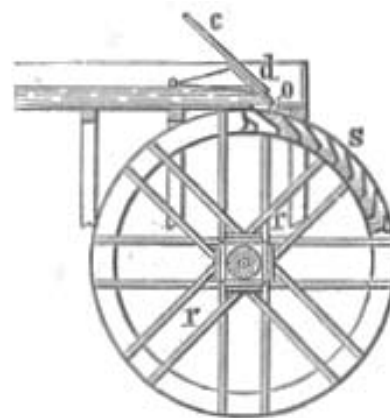
Van de agrarische bebouwing is vooral het eeuwenlang toegepaste streekeigen type van de hallehuisboerderij van cultuurhistorische waarde voor Beekbergen en Lieren. Vooral in Lieren is een aantal historische boerderijen (redelijk) goed bewaard gebleven ook in relatie tot het omringende landschap, zoals aan de Molenvaart en de Lierderstraat. Daarnaast fungeert de silo van de Coöperatieve Landbouwvereniging aan de Tullekensmolenweg 92 als markant beeld-

merk van het dorp ('kathedraal van het platteland').
gemeentelijke monumenten (zie ook bijlage 2):

- Lierderstraat 36
- Molenvaart bij 29
- Molenvaart 34;36

Kaart van de Oude Beek met de drie watermolens (bron: Menke 2007, p.117).

De Gasthuismolen aan de Molenvaart 47;49 te Lieren.

Links: De Tullekensmolen aan de Tullekensmolen 33:35 in Beekbergen.

De Tullekensmolen aan de Tullekensmolenweg 33;35 te Beekbergen.

waardevolle objecten (zie ook bijlage 3):

- Lierderstraat 6
- Molenvaart 16-20
- Molenvaart 30
- Molenvaart 33
- Molenvaart 42
- Tullekensmolenweg z.n.

aanbevelingen

Voor een betere beleving van het agrarische cultuurlandschap rond Beekbergen en Lieren zouden de volgende kwaliteiten (beter) benut moeten worden:

- Herkenbaar en leesbaar houden van de enk, de coulissenrand en de bosrand. Geen zichtbare bebouwing in de bosrand. Geen bebouwing toevoegen op de open enk.
- De grote structuur van de beek, broeklanden en boerderijen als geheel leesbaar houden. De ruimte tussen de beek en de boerderijen en de boerderijen en de enk gelaagd en transparant houden. Binnen dit stelsel de bijzondere bebouwingstypologie in stand houden.
- In de agrarische ensembles aan de noordrand van de enk staan de boerderijen met hun achterkant, dat wil zeggen met de schuur- en staldeuren naar de straat gekeerd in verband met de aan- en afvoer van vee en oogst. De voorkant met het woongedeelte ziet uit over het akkerland van de enk. Het achtererf (hier aan de straatzijde)

functioneert oorspronkelijk als het verlengstuk van het bedrijf met de mestvaalt, de bijschuren, de hooiberg en het kippenhok. Het erf aan de zijde van het woongedeelte (niet straatzijde) is van oudsher ingericht als omhaagde sier- en moestuin, met één of enkele oude bomen en met een boomgaard en een bakhuisje. Houd het verschil tussen voor- en achtererf zo veel mogelijk in stand, ook bij transformatie tot woonhuis.

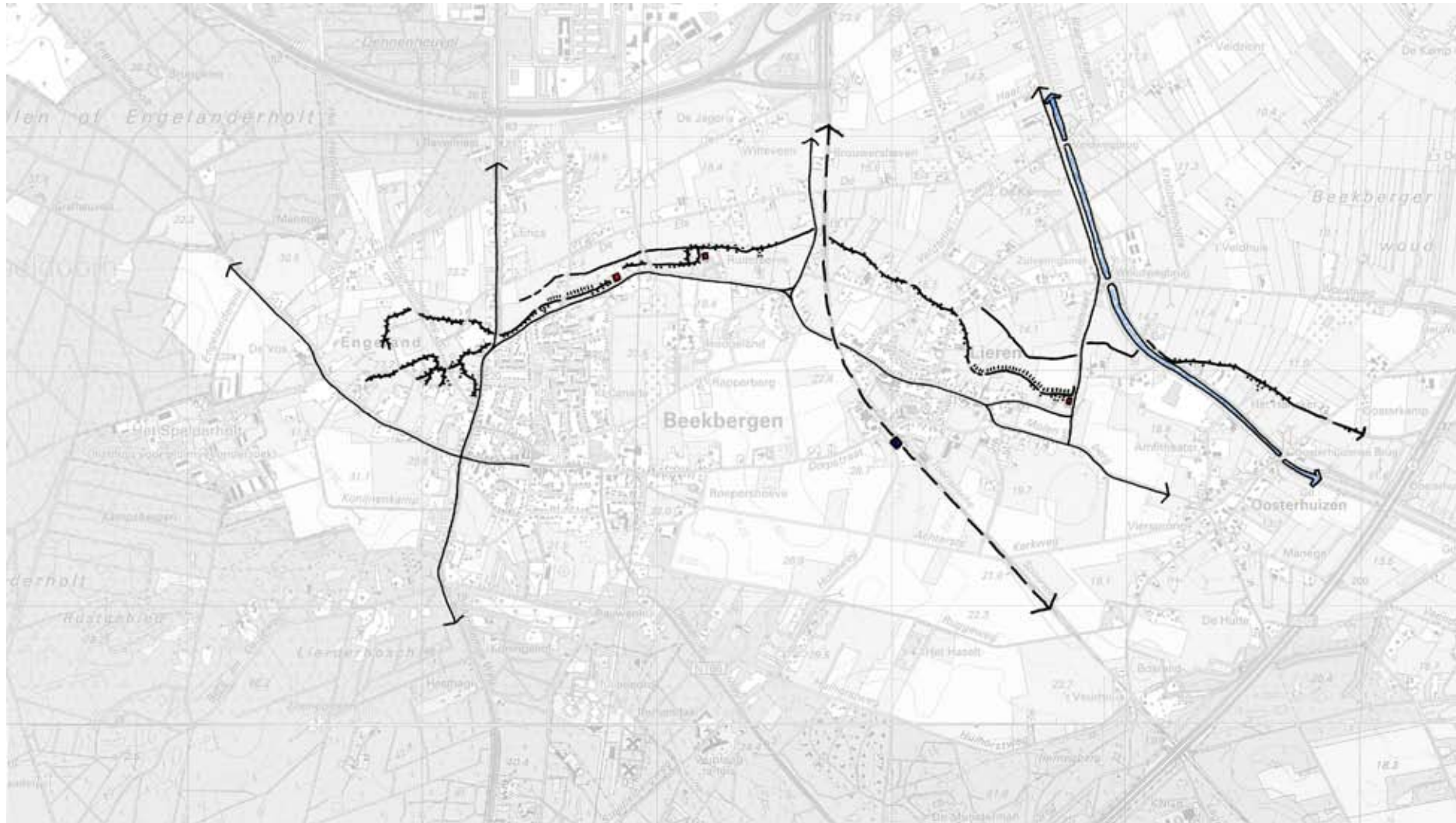
- Een aantal bebouwingslinten in Lieren, zoals de Molenakker, de Molenberg en de Molenvaart heeft een zekere openheid bewaard, waardoor tussen bebouwing door steeds zicht is op de landerijen. Daardoor zijn er gelaagde doorzichten mogelijk over de onbebouwde weilanden heen van een bebouwingslint naar de volgende. Houdt de lucht erin, zorg ervoor dat voor- en achterkanten van de bebouwing en de daarmee samenhangende erfinrichtingen afwisselend in beeld blijven.
- De meeste boerderijen liggen op de grens tussen de hoger gelegen akkers van de enk en de lager gelegen gras- en hooilanden van de Oude Beek. De entree van Lieren aan de Lierensestraat is een van de weinige plekken waar een openbare weg de beek kruist en de overgang van het beeklandschap naar de agrarische bebouwing van het dorp zo mooi afleesbaar is. Koester deze fraaie, gelaagde dorpsentree.
- Bomenrijen markeren over grote lengtes het verloop van de Oude Beek. handhaaf de continuïteit van de bomenrijen.
- Bij de oude agrarische ensembles in Lieren is de oriëntatie van het bedrijfsmatige gedeelte naar de weg bepalend

voor het straatbeeld. Er is geen ruimtelijke scheiding tussen voorgevel, voorerf en wegdek. Koester de continuïteit van de vloer. Meestal is er een bedrijfsmatig 'achter'-erf en staan de boerderijen terug ten opzichte van de weg. Afhankelijk van de grootte van de kavel zijn de schuren met stallen direct tegen de lage zijgevels van het hallenhuis aangebouwd, zoals bij de afgebeelde driekappers: een ensemble van drie gebouwen die samen in één rooilijn staan, met dezelfde nokrichting, heldere dakcontour. Het woongedeelte is uit beeld of toont zich hooguit achter op het erf. Handhaaf het zichtbare verschil tussen hoofd- en bijgebouw, maar tegelijkertijd de overeenkomst en herhaling van de kloeke vorm.

- Het straatbeeld verandert door de verschillende positioneringen van de boerderijen; soms is het breed, stenig en robuust dan weer smal en groen. Een aaneenrijging van stenige knopen afgewisseld door de begroeiing van de landjes tussen de bebouwing. Door de transformatie tot woonhuizen zijn aan de voorkant van sommige oude boerderijen inmiddels formele voortuinen aangelegd. Wat meestal voor het straatbeeld een welkome verrijking betekent oogt hier, in deze eerder functioneel en informeel ingerichte straat ontypisch. Koester de afwisseling tussen brede stenige voorerven en informele groene landjes in het straatbeeld.

De Ruitersmolen aan de Tullekensmolenweg 47 te Beekbergen.

proto-industrieel landschap

De beek is ook een goed gebruikte waterkrachtcentrale geweest. De rode blokjes geven de locaties van de molens aan. Bij de dwarse streepjes is de beek opgeleid. Waar stipjes langs de beek staan volgt de beek weer haar natuurlijk verloop. In de negentiende eeuw is de infrastructuur verbeterd en uitgebreid.

De straatweg Apeldoorn - Arnhem (1830), het Apeldoorns Kanaal (1868) en het lokaalspoor Apeldoorn - Dieren (1887) hebben dankzij het personen- en goederenvervoer de ontwikkeling en groei van Beekbergen en Lieren gestimuleerd en richting gegeven.

Het schone en stromende water van de beken en sprengen diende niet alleen voor consumptie, maar de aanwezigheid ervan werd tevens benut als krachtbron voor verschillende activiteiten in watermolens, zoals het malen van graan. Een specifiek regionale bedrijvigheid was de papierindustrie die tegen het einde van de zestiende eeuw tot ontwikkeling kwam op de Veluwe. Oorlogen belemmerden de aanvoer van papier naar de Nederlanden waardoor men genoodzaakt was zelf papier te maken. Halverwege de achttiende eeuw telde de Veluwe 170 werkende papiermolens. Na de Zaanstreek was de Veluwe de tweede papier producerende regio van Nederland. De twee Tullekensmolens en de twee Ruitersmolens zijn voorbeelden van papiermolens aan de Oude Beek in Beekbergen die hun oorsprong hebben in de zeventiende en achttiende eeuw. Later werden deze in gebruik genomen als wasserij.

graanmolens

De Oude Beek en de daaraan gebouwde watermolens vormen een bijzonder hoofdstuk in de geschiedenis van Beekbergen en Lieren. Deze natuurlijke waterloop ontspringt in Engeland. Al in de middeleeuwen werden aan de Oude Beek watermolens opgericht. Een van de oudste molens van deze streek was de Gasthuismolen (1295). Deze molen was van het type bovenslag watermolen en werd gebouwd voor het malen van graan. Alle boeren uit Beekbergen en Lieren waren verplicht hier hun graan te laten malen. De molen staat op de zuidoever van de Oude Beek aan de Molenvaart 41-49 ten oosten van Lieren. De molen is genoemd naar het Sint-Petersgasthuis uit Arnhem die de molen in 1533 in bezit kreeg. Omstreeks 1951 is de molen buiten werking gesteld. Thans is er een metaalwarenbedrijf in gevestigd.

UITGAVE G. J. JONKER, BEEKBERGEN.

GROET UIT BEEKBERGEN.

J van den Esk

dorpslandschap

papiernijverheid

Papiermakers ontdekten in de loop van de zeventiende eeuw de gunstige omstandigheden van de Veluwe beken en sprengen. Deze waterlopen vormden een systeem, bestaande uit hoog gelegen infiltratiegebieden, lager gelegen kwelgebieden en een beekdal. Op plaatsen waar grond- en kwelwater dicht aan de oppervlakte kwam, werden sprengkoppen uitgegraven die de spreng van water voorzagen. Gebruikmakend van de natuurlijke hellingen en dalen voerden de papiermakers het water naar die punten waar het verval groot genoeg was om de molens aan te drijven. Bovendien was het water vanwege het lage kalk- en ijzergehalte bijzonder geschikt voor het maken van papier. Voor intensief industrieel gebruik werd de natuurlijke waterloop opgeleid om meerdere molens te kunnen voorzien van stromend water. De sprengen lopen daarom altijd wat hoger in de beekdalen dan de beek. Vanaf de molen werd de spreng vervolgens weer teruggeleid naar de oude beekbedding. De sprengen waren onmisbaar voor de regionale industrie. Het gebruik, beheer en het eigendom van de sprengen was vanaf het midden van de zeventiende eeuw aan een strenge reglementering onderhevig.

Twee jaar nadat het Sint-Petersgasthuis in het bezit van de Gasthuismolen was gekomen, stichtte het Gasthuis in 1535 op de zuidoever van de Oude Beek ten noorden van Beekbergen een volmolen voor het vollen van wol. Deze molen verpachtte het Gasthuis in 1601 aan Marten Orges die er een papiermolen van maakte: de Tullekensmolen I. In 1606 stichtte Orges een tweede papiermolen een paar honderd meter stroomafwaarts aan de Oude Beek: de Ruitersmolen I. Beide molens waren van het type bovenslag watermolen en kregen omstreeks 1700 gezelschap van een tweede molen op de noordelijke oever van de Oude Beek. De papiermolen Ruitersmolen II werd in 1693 gebouwd en de papiermolen Tullekensmolen II kwam in 1718 gereed (molenaar Willem Tulleken). Zo ontstond in de zeventiende en achttiende eeuw aan de Oude Beek een lint van papiermolens, molenaarswoningen en knechtenwoningen. Deze bleven tot halverwege de negentiende eeuw als papiermolens in gebruik.

Links: zicht vanuit de Dorpsstraat op de NH kerk te Beekbergen (bron: gelderlandinbeeld.nl).

Historische kaart van Nederland in de tiende eeuw met daarop aangegeven England (bron: wikipedia.nl).

Gravure uit 1726 van de NH kerk te Beekbergen (bron: coda).

wasserijen

Door de uitvinding van de stoommachine onderging de Veluwe papierindustrie in de tweede helft van de negentiende eeuw een grote verandering. Grote papierfabrieken met stoomaandrijving namen de ambachtelijke papierproductie over. De meeste molens bleven nog enkele decennia in bedrijf als wasserij. Treinen vervoerden het wasgoed van West-Nederland naar de Veluwe vanwege het zuivere water uit de Veluwe sprengen.

De Ruitersmolen II brandde in 1864 af en werd niet herbouwd. De Ruitersmolen I werd in 1843 verbouwd tot een korenmolen. De Tullekensmolen I en II brandden in 1872 beide af. Tullekensmolen II werd niet herbouwd. De molen op de zuidoever werd wel herbouwd, brandde in 1890 wederom af en werd nogmaals herbouwd. Tullekensmolen I werd in 1904 als wasserij in gebruik genomen en in 1968 buiten gebruik gesteld. Thans wordt de ruïneuze molen gerestaureerd om onderdak te gaan bieden aan een oldtimer museum. De Gasthuismolen werd eveneens kort na 1900 verbouwd tot wasserij. De wasserijen maakten tot de sluiting in de jaren vijftig en zestig gebruik van waterkracht.

waardering

De Oude Beek was eeuwenlang de economische slagader van Beekbergen en Lieren. De sprengen die de Oude Beek voeden, ontspringen in Engeland. Dit brongebied van de sprengenbeek bestaat uit graslanden doorsneden met kronkelige stroompjes die samenkomen ter hoogte van de Arnhemseweg. De opgaande bomen in dit gebied geven het een besloten karakter. Overigens wordt het merendeel van de Oude Beek begeleid door karakteristieke opgaande beplanting. Het Beekdal kent van oorsprong een smalle kleinschalige strokenverkaveling. De percelen waren in gebruik als grasland en op de perceelsgrenzen stond opgaande beplanting. Dit kleinschalige besloten karakter is door schaalvergroting grotendeels verloren gegaan; percelen zijn samengevoegd en de beplanting is verdwenen. In het gebied ten oosten van de Ruitersmolen is dit oorspronkelijke besloten karakter nog aanwezig. De Oude Beek bestaat grotendeels uit opgeleide trajecten en is daarmee een belangrijk relict van de papierindustrie in Beekbergen en Lieren. De Oude Beek is tussen de Arnhemseweg en de Ruitersmolen (Beekbergen) en tussen de Lierderstraat en de Molenvaart (Lieren) opgeleid. Van de vijf watermolens die in het onderzoeksgebied hebben gestaan, resteren de drie navolgende.

gemeentelijke monumenten (zie ook bijlage 2):

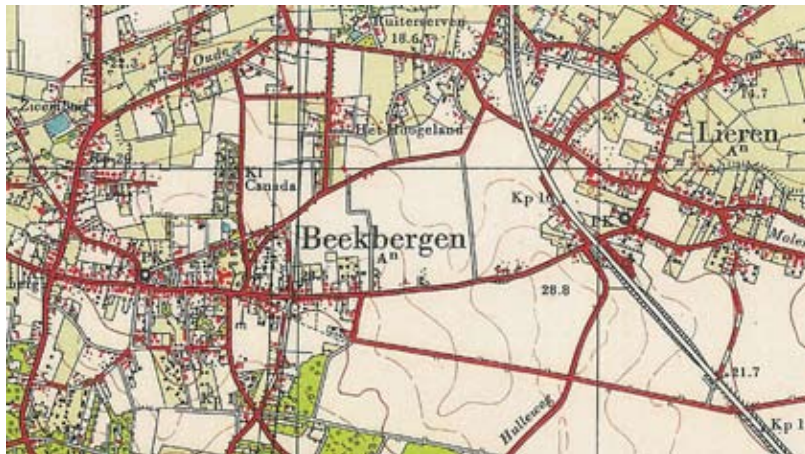
- Molenvaart 47;49, complex Gasthuismolen
- Tullekensmolenweg 33;35, complex Tullekensmolen I
- Tullekensmolenweg bij 47, complex Ruitersmolen I

1870

1900

1955

1992

Beekbergen en Lieren op topografische kaarten van 1870, 1900, 1955 en 1992 (copyright: Dienst voor het Kadaster en Openbare Registers, Apeldoorn 2009). Tot aan het begin van de twintigste eeuw zijn Beekbergen en Lieren agrarische nederzettingen met verspreide bebouwing langs de oude routes. Vooral aan de Dorpsstraat is sprake van een bescheiden lintdorp. Gedurende de eerste helft van de twintigste eeuw verspreidde de bebouwing zich meer over het gebied. Vooral Beekbergen ontwikkelt zich verder met middenstand aan weerszijden van de Dorpsstraat en langs de Arnhemseweg. In Lieren verdichtde de bebouwing zich geleidelijk

langs de oude routes. Langs de Dorpsstraat (vroegere Stationsstraat) groeien beide dorpen enigszins naar elkaar toe. Na de Tweede Wereldoorlog heeft Beekbergen zich sterk ontwikkeld tot een compacte kern met een grote complexmatige uitbreiding tussen de Tullekensmolenweg en de Dorpsstraat. In Lieren zijn een paar woonstraatjes toegevoegd.

De Dorpsstraat in de richting van de Arnhemseweg
(bron: gelderlandinbeeld.nl).

Gezicht op Beekbergen vanaf het Hietveld (bron: gelderlandinbeeld.nl).

De NH kerk van Beekbergen vanuit het noorden
(bron: gelderlandinbeeld.nl).

Beekbergen op een kadastrale kaart uit 1830 (bron: coda).

aanbevelingen

Voor een betere beleving van het proto-industriële landschap aan de noordrand van Beekbergen en Lieren zouden de volgende kwaliteiten (beter) benut moeten worden:

- De beek als waterkrachtcentrale zichtbaar en ervaarbaar houden door een voetpad (struinp pad) langs de beek, van de sprengen tot aan het Apeldoorns kanaal. Aanvullend programma bij de molens zoals een waterspeelplaats, een uitspanning en bedrijven die gebruik maken van de waterkracht.

De gereformeerde kerk en pastorie in Lieren (bron: gelderlandinbeeld.nl).

Het station 'Beekbergen' in Lieren (bron: gelderlandinbeeld.nl).

De Lierderstraat in Lieren (bron: gelderlandinbeeld.nl)

Beekbergen en Lieren zijn flankesdorpen en hebben een agrarische oorsprong. Het enkencomplex tussen en om de dorpen vormde één geheel en werd door de boeren gezamenlijk geëxploiteerd. Zij waren als agrarische eenheid georganiseerd in de Lierder Mark en als een kerkelijke eenheid binnen het kerspel Beekbergen. Tot de twintigste eeuw bestond de bebouwing hoofdzakelijk uit (clusters) boerderijen langs enkele hoofdroutes in het open landschap tussen de enk en het beekdal. De verbetering en uitbreiding van de infrastructuur in de negentiende eeuw (straatweg, kanaal, spoor) bracht enige economische voorspoed. Daarna ontwikkelde vooral Beekbergen zich tot een compacte dorpskern met voorzieningen voor dagelijks levensonderhoud en recreatie. Lieren en de nabije buurschappen Engeland en Oosterhuizen behielden grotendeels hun agrarische verschijningsvorm.

ontstaan

Door de toenemende behoefte aan nieuw akkerland en weidgronden verplaatsten de agrarische nederzettingen zich in de vroege middeleeuwen van de stuwwal naar de lager gelegen stuwwalflanken, als een krans rond het Veluwemasief. Deze nederzettingen, waaronder Beekbergen en Lieren, worden flankesdorpen genoemd.

De geschreven geschiedenis van Beekbergen en het naburige Engeland gaat terug tot het begin van de negende

eeuw. Beekbergen en Engeland werden voor het eerst in schenkingsakten genoemd. In een akte uit het jaar 801 wordt Engeland genoemd als 'hof in Engeland met daarbij behorende weiden en rechten, alsmede een aandeel in het woud Braclog (Bruggelen)'. De ongedateerde kerkelijke schenkingsakte waarin Beekbergen voor het eerst wordt genoemd, is zeer waarschijnlijk in dezelfde tijd opgesteld. Lieren werd pas in 1225 voor het eerst vermeld als Lidere; de Herenhul in Engelandholt in 1227; en Oosterhuizen als Osterhusen in 1235. In 1243 volgt de eerste werd Beekbergen voor het eerst als parochie genoemd. Volgens overlevering predikte priester Ludger (742-809) het christelijke geloof in Beekbergen en de omringende buurschappen. Mogelijk bouwde Ludger in Beekbergen een houten kerk, maar daarvan zijn bij archeologisch onderzoek geen sporen aangetroffen. In de elfde eeuw stichtte het kapittel van Sint Marie, één van de vijf in de stad Utrecht gevestigde kapittels van het bisdom Utrecht, in Beekbergen een tufstenen kerk in de Romaanse bouwstijl. Omstreeks 1200 werd de kerk door het kapittel van St. Marie herbouwd. De zogeheten Oude Kerk bestaat nog steeds en is het oudste bouwkundige monument van de gemeente Apeldoorn.

organisatie

Onder het kerspel of kerkgemeente Beekbergen vielen onder meer de buurschappen Engeland, Lieren, Oosterhuizen, Ugchelen, Hoenderloo, Klarenbeek, een deel van Apeldoorn en tot in de zestiende eeuw ook Loenen. Het kapittel van Sint Marie bezat in het kerspel veel grond en bouwde daar hoeven voor horigen, zoals de hoeven Oosterhuizen en

Voshuizen ten oosten van Beekbergen. De hoeve Oosterhuizen werd in de dertiende eeuw voor het eerst genoemd. De hoeven Grote Voshusen en Kleyne Voshusen - gelegen aan de huidige Tullekensmolenweg en de Nieuwe Voorweg - werden voor het eerst in 1431 genoemd in een lijst van hofhorige goederen.

In bestuurlijk en juridisch opzicht viel het kerspel Beekbergen onder het schoutambt Apeldoorn, één van de elf schoutambten in het gebied van de landdrost van de Veluwe. Ambtjonkers en schouten bestuurden het schoutambt Apeldoorn. Ambtjonkers spraken recht, legden belasting op, inden belasting en hielden toezicht. Schouten handhaafden de openbare orde en verrichtten notariële werkzaamheden. De Herenhul in Engelandert Holt was een belangrijke richtplaats waar de heren van de landdrost vergaderden, waar het Hanzeverbond vergaderde en waar de hertogen van Gelre werden ingehuldigd en recht spraken. De Herenhul werd voor het eerst in 1227 in de geschreven bronnen genoemd. Vermoedelijk gaat de geschiedenis van de Herenhul veel verder terug en heeft het grote invloed gehad op de ontstaans- en ontwikkelingsgeschiedenis van Engeland en Beekbergen. De landsheer ontving uit de hertogelijke domeinen op de Veluwe drie soorten inkomsten: verpachtingen, tijnzen en herengulden. De herengulden waren afzonderlijke betalingen en afdrachten die de herengoederen opbrachten. Het kerspel Beekbergen had veel herengoederen. Een herengoed bestond uit een zaalweer (huis, hof en erf) en onderhorige landerijen. De bezitter van de zaalweer verplichtte zich het herengoed zoveel mogelijk in één hand te houden. De eerste herengoederen zijn het Arnt Custersgoet in Engeland en het Beeckhuijs in Beekbergen. Beide dateerden uit 1571. Ook in Oosterhuizen kwam een groot aantal herengoederen voor. Op de kadastrale minuut van 1832 staan vijfenzestig huizen met erf afgebeeld, waaronder veertien herengoederen (zie bijlage: Herengoederen in Beekbergen, Engeland, Lieren, Oosterhuizen en Voshuizen). Door de invoering van de Gemeentewet (1851) werd het schoutambt Apeldoorn opgeheven. Het voormalige schoutambt werd vervangen door drie mairies (gemeentes): Apeldoorn, Beekbergen en Loenen.

Brug en brugwachterswoning bij het Apeldoorns Kanaal.

Spoorlijn Apeldoorn – Dieren bij station 'Beekbergen'.

Het koffiehuis bij station 'Beekbergen' (bron: gelderlandinbeeld.nl).

Het Hogepad in Beekbergen (bron: gelderlandinbeeld.nl).

De Kerkalle in Beekbergen (bron: gelderlandinbeeld.nl).

Het Papenburgerpad in Beekbergen (bron: gelderlandinbeeld.nl).

De RK St. Willibrorduskerk aan de H. Vullinkweg 30 in Beekbergen.

De kerk van de Oud-Gereformeerde Gemeente aan de Molenberg 20 in Lieren.

De kerk van de Gereformeerde Gemeente Eben-Haëzer aan de Ruitersmolenweg 29 in Beekbergen.

De NH kerk ('Oude Kerk') aan de Kerkweg 35 in Beekbergen.

De gereformeerde kerk aan de Lierderstraat 9 in Lieren.

Het voormalige evangelisatielokaal aan de Papenberg 5 in Beekbergen.

Beekbergen

Beekbergen bestond lange tijd uit twee bebouwingsconcentraties: één bij de kerk en één langs het beekdal van de Oude Beek. De eerste bebouwing bij de kerk stond aan de huidige Dorpstraat. Daarna ontstond geleidelijk een radiale structuur met verspreide bebouwing langs de kerkwegen. Deze liepen vanuit de omliggende buurschappen naar Beekbergen, zoals de Kerkweg, de Voorste Kerkweg en de Achterste Kerkweg. Aan de Dorpstraat, die deel uitmaakte van de hoofdverbindingsweg tussen Engeland en Lieren, ontstond bij de kerk een dorpskern met onder andere een smederij, een herberg en een schooltje. Een andere belangrijke route in de structuur van Beekbergen was de Arnhemseweg, een eeuwenoude route van Apeldoorn naar Arnhem. In het gedeelte van de Arnhemseweg tussen de Dorpstraat en de Oude Beek stond verspreide bebouwing, waaronder de voormalige boerderij annex bierbrouwerij en latere herberg De Smittenberg. Dit was een oude pleisterplaats voor reizigers en kooplieden op deze belangrijke handelsroute. Iets ten noordwesten van de dorpskern lag de brink: een trechtervormige uitloper van het heidegebied waar de schapen 's avonds bijeen werden gedreven. Rond de brink stonden enkele boerderijen. Aan de Oude Beek stond al in de middeleeuwen een watermolen. Later werd de Oude Beek de drijvende kracht voor de papiermolen, van waaruit de papierindustrie zou ontstaan. Aan de zuidzijde van de beek ontwikkelde zich een langgerekt lint van boerderijen aan de Tullekensmolenweg. Deze stonden gunstig op de overgang van de lager gelegen weidegebieden van het beekdal en de hoger gelegen akkers van de enk. Zowel de Oude Beek als de Tullekensmolenweg lopen oostwaarts door in de nederzettingsstructuur van Lieren en Oosterhuizen.

Tot omstreeks de jaren zestig van de twintigste eeuw groeide Beekbergen slechts in beperkte mate. Uitbreiding vond plaats door verdichting langs de bestaande wegen. Eerst rond de brink en niet veel later ook in de Dorpstraat, die uitgroeide tot een langgerekte hoofdstraat waar de lokale middenstand zich vestigde. Ook langs de Arnhemseweg ontstond een vrijwel aaneengesloten lint van bebouwing met talrijke mid-

De Prinses Julianaschool in Lieren.

De 'Coöp. Landbouwvereniging' in Lieren.

De Dorpsstraat in Beekbergen in de richting van de Loenenseweg (bron: gelderlandinbeeld.nl).

Het postkantoor aan de Dorpsstraat (bron: gelderlandinbeeld.nl).

dorpslandschap

Op de topografische kaart uit 1850 is mooi zichtbaar hoe de boerderijen zich aan de rand van de enk nestelen. Enk en beek zijn dus op de eerste plaats de organiserende eenheden voor de bewoning. De enk is het middelpunt. Boven op de enk staat de kerk, op een gunstige positie (zichtbaarheid, loopafstand)

ten opzichte van de boerderijen en buurtschappen in de omgeving. Daaromheen ontwikkelt zich de dorpskern van Beekbergen. Later zijn het de Arnhemseweg en het station bij Lieren die de ontwikkeling tot 'dorp' verder op gang brengen.

bosrand en boomcoulissen

De rand naar de Veluwe toont zich als een hoekig verspringende massieve bosrand. Hierin is nauwelijks bebouwing te zien. De rand naar de beek is veel diffuser en gelaagder met houtwallen, boomplukken en bomenrijen die afwisselend voor en achter de bebouwing staan. De twee verschillende randen geven een richting en oriëntatie aan de enk. De dorpskernen zijn herkenbaar aan de bebouwing onder de bomen

en de kerktorens en de silo (bij Lieren) boven de bomen.

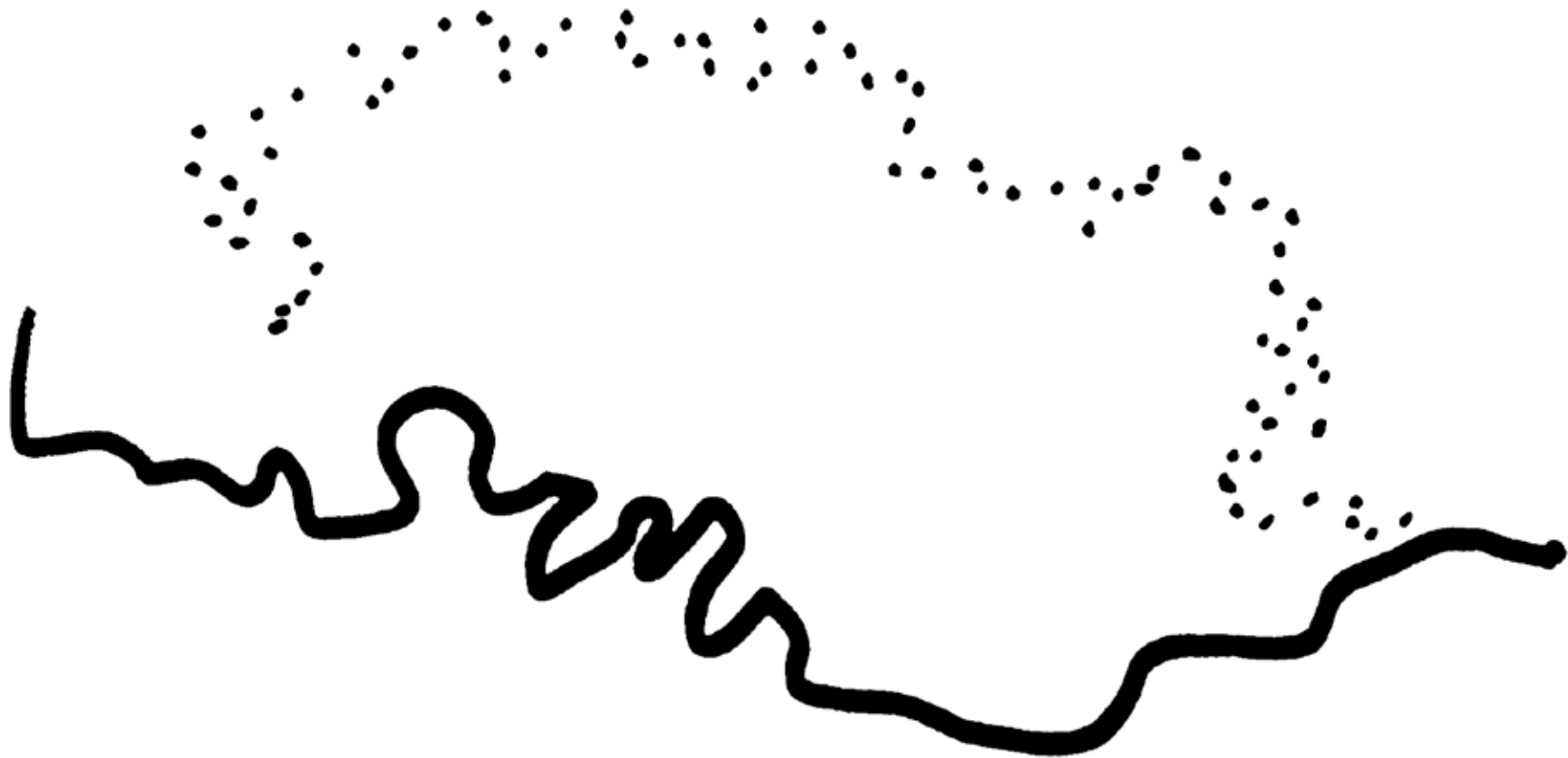
De bosrand is goed geborgd als beschermd natuurgebied (Natura 2000). De coulissenrand aan de noordoostkant van de enk is kwetsbaarder. Functieverandering en verdichting komen vaak neer op het verdwijnen van erfbeplanting en daarmee op een verarming van de coulissen.

de maat van de ruimtes

De ruimtes langs en aan het stelsel van de beek zijn klein en veelvormig en vaak aaneengeschaald. De enk is door de groei van Beekbergen opgeknipt: twee kleinere ruimtes tussen Engeland en de bosrand en de grote enk aan de oostkant. Het totale stelsel van grote en kleine ruimtes vormt 'de lucht' in

en om de dorpen. Het biedt een prachtige landschappelijke diversiteit met de indrukwekkend opbollende en wegdraaiende ruimte van de enk als onbetwist hoogtepunt.

Het landschappelijke stelsel van Beekbergen en Lieren is in deze tekening samengevat: de coulissen van het beeklandschap - de bolle open enk - de massieve bosrand.

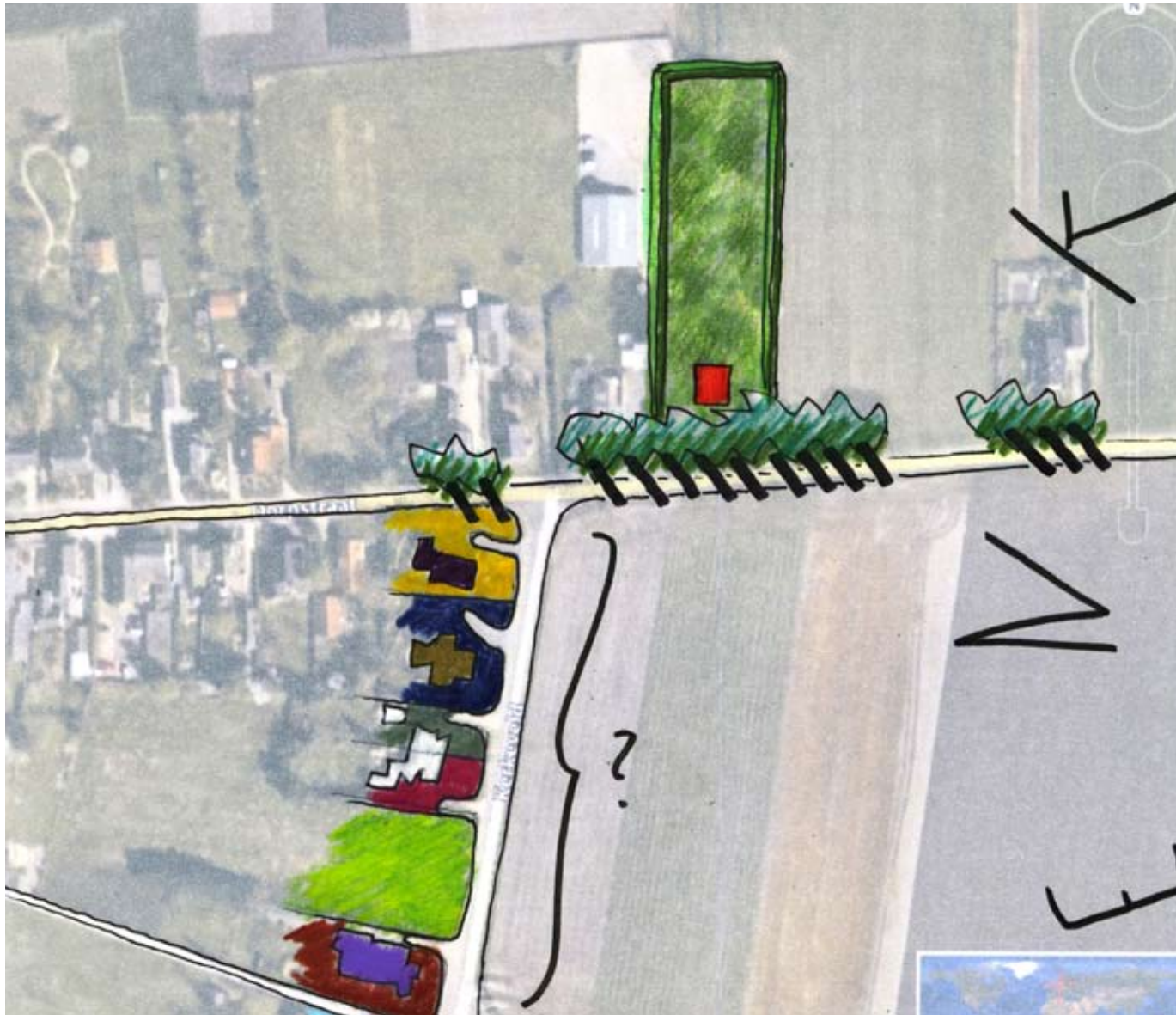
de bebouwde randen van de enk

Het krachtige ruimtebeeld van de enk wordt mede bepaald door de kwaliteit van z'n begrenzing, de randen aan de horizon. De mooiste voorbeelden zijn die waar de bebouwing opgenomen is in het groen van de opgaande erfbeplanting, zoals op de kavel langs de Dorpsstraat is te zien (foto boven, midden en rechts). Met het kleiner worden van de kavels verdwijnt echter de hoge erfbeplanting. Nieuwe bebouwing heeft zelden tuinen die groot genoeg zijn voor bomen. Als er dan nog van de voortuinen een deel opgesoupeerd wordt voor de aanleg van inritten zoals bij de bebouwing langs het Kerkeveld is het bebouwingsbeeld niet meer groen, maar stengig (foto boven links). Het oogt vanuit de verte gezien rommelig. De bebouwing op de enk (onderste foto) is van alle kanten te zien. Ook hier ontbreekt een heldere continue en grootschalige groene erfomranding in vorm van een haag en hoge boomgroepen. De bebouwde randen van de enk zouden dus in verhouding tot het beeld vanuit de grote afstand vorm gegeven moeten worden. De bebouwing is hiervoor te kleinschalig. De oplossing zal moeten worden gezocht in het aanleggen van boomcoulissen en boomgroepen op openbaar, niet uitgifbaar terrein.

Luchtfoto waarop de hiervoor en hierna beschreven voorbeelden zijn te zien: linksboven de rand van Beekbergen naar de enk en linksonder de bosrand naar de enk.

De bebouwde randen van de enk zouden in verhouding tot het beeld vanuit de grote afstand vormgegeven moeten worden. De bebouwing is hiervoor te kleinschalig. Van belang is de continuïteit van grootschalige, langgerekte landschappelijke elementen zoals bomenrijen en hagen, waarin de bebouwing is opgenomen.

de groene randen van de enk

De rand van Beekbergen aan de westkant van de enk ter plaatse van de hoek Kerkeveld / Ruggeweg; prachtige geleidelijke overgang van het bossige, lommerrijke gebied aan de oostkant van het dorp naar de openheid van de enk. Deze bosrand is transparant, luchtig, met hoge bomen, waaronder hier en daar vrijstaande bebouwing op grote kavels, daartussen kleinschalige landerijen die als kamers in het bos liggen.

Ineens wordt het lichter, aan de horizon verschijnt weiland, licht glooiend, enorm uitgestrekt. Nog even ingekaderd door een rij bomen links en de dichte bosrand rechts. Heel in de verte de contour van plukken van groen met daaronder verspreid liggende bebouwing. Dan breekt de ruimte open. De massieve bosrand aan de rechterhand werkt als prettige rug en verscherpt het ruimtelijke contrast tussen dicht en open, donker en licht.

Terwijl de weg kaarsrecht verloopt, verspringt de rand van het bos. Soms liggen er kleine besloten landerijen terzijde, dan weer sluit zich de beplanting.

Wat een contrast met de beweging over de enk heen: klimmend naar het hoogste punt, met alleen hier en daar een solitaire boom.

De rol van de grote bomen langs de bebouwde randen: de monumentale bomenrijen zijn onmisbare bouwstenen in de ruimtelijke ordening van het enken- en dorpslandschap. Ze scheiden het grootse open landschap van het kleinere, bebouwde landschap (foto rechts). Maar ze verbinden ook het kleine met het

grote; ze omlijsten het kleine, zoals op de foto boven, de boerderijen en de koeien. Ze maken de ruimte gelaagd en schilderachtig.

denstanders. Het gebied tussen de Tullekensmolenweg en de Dorpstraat was nog open, evenals de enk ten zuiden van de Dorpstraat. In de jaren zestig groeide Beekbergen als satelliet van Apeldoorn op planmatige wijze uit tot een relatief groot dorp. Het gebied ten noorden van de Dorpstraat werd complexmatig ontwikkeld en bebouwd met onder meer twee-onder-één-kap en rijtjeswoningen in halfopen blokverkaveling en stempelverkaveling. Aan het einde van de jaren tachtig breidde Beekbergen uit op de enk ten zuiden van de Dorpstraat. Bij deze uitbreiding werd ingespeeld op het bestaande wegenpatroon en de karakteristieke hoogteverschillen. Door de aanleg van nieuwe woongebieden heeft Beekbergen in de tweede helft van de twintigste eeuw een compacte kern gekregen. De wegenstructuur verdichtte weliswaar, maar de historische lijnen bleven gehandhaafd evenals de centrale ligging van de kerk. Ook heeft de Dorpstraat haar betekenis als hoofdstraat behouden.

Het naburige Engeland is een agrarisch gehucht dat nooit tot een volwaardig dorp is uitgegroeid. Engeland kenmerkt zich nog steeds door een landelijke kleinschaligheid met verspreide boerderijen aan historische routes aan de rand van de enk.

Lieren

Lieren bestond van oudsher uit lintbebouwing langs het gebogen tracé van de Tullekensmolenweg en verspreide bebouwingsclusters aan de zijwegen ten noorden hiervan. Van een centraal gelegen kern was geen sprake. Iets ten oosten van het bebouwingslint stond de Gasthuismolen. Ten oosten van de Gasthuismolen lag een kleine bebouwingsconcentratie aan de huidige Kalverwei, een veldnaam die in het begin van de zeventiende eeuw al in gebruik was. Het lijkt er op dat hier ooit de aanzet is gegeven tot kernvorming. De bebouwing lag ook in Lieren overwegend op de grens tussen het hoger gelegen akkers van de enk en de lager gelegen gras- en hooilanden van de Oude Beek. In Lieren woonden voornamelijk landbouwers, sommigen met veel grond. De groei van Lieren verliep geleidelijk tot in onze tijd. Aan het dorpsbeeld werd incidenteel vrijstaande bebouwing toegevoegd. Met de bouw van het station in 1887 en de gereformeerde kerk in 1933 werd een zuid-

waartse ontwikkelingsrichting en een voorzichtige aanzet tot centrumvorming gegeven. De historische wegenstructuur van Lieren is nog steeds duidelijk herkenbaar en beperkt verdicht geraakt.

Voshuizen

Tussen Beekbergen en Lieren - ongeveer halverwege de Tullekensmolenweg - lag de hoeve Voshuizen van het kapittel Sint Marie. De hoeve groeide uit tot een kleine agrarische nederzetting met een klein groepje huizen en betrekkelijk weinig grond. De buurschap Voshuizen lag gegroepeerd rond een driehoekige brink. De boerderijen werden overwegend bewoond door landbouwers, daghuurders en landarbeiders. Ook Voshuizen lag op de overgang van de enk en het beekdal. De heidevelden deden dienst als grasland voor het vee en voor de plaggenbemesting. De heide liep in een trechtervorm door tot aan een driehoekig perceel nabij Voshuizen. Mogelijk heeft dit perceel dienst gedaan als centrale drinkplaats voor het vee. Iets ten oosten hiervan stond een schaapskooi.

De bebouwing van Voshuizen heeft altijd een verspreid karakter gehad en heeft zich nooit tot een kern ontwikkeld. De aanleg in 1876 van de spoorlijn tussen Apeldoorn en Dieren heeft grote impact gehad op het gebied. Voshuizen werd door de spoorweg in tweeën gedeeld, met Groot Voshuizen aan de ene en Klein Voshuizen aan de andere kant. Ook de naoorlogse ruilverkaveling heeft de structuur van het gebied sterk veranderd. De Nieuwe Voorweg werd als een rechte lijn door het gebied aangelegd en de percelen werden herverkaveld. De bebouwing aan de noordzijde van de Nieuwe Voorweg lag voorheen aan een slingerende weg bij de Oude Beek. Klein Voshuizen werd door deze weg afgesneden van de andere boerderijen en staat iets achteraf, nabij de Oude Beek.

infrastructuur

Tot in de negentiende eeuw bestond de infrastructuur in de omgeving van Beekbergen en Lieren uitsluitend uit een netwerk van grind- en zandwegen. Hierin kwam verandering en verbetering door de verharding van de Arnhemseweg en de aanleg van het Apeldoorns kanaal en het spoor. De straatweg Apeldoorn - Arnhem (1830), het Apeldoorns Kanaal (1868) en het lokaalspoor Apeldoorn - Dieren (1887) hebben dankzij het personen- en goederenvervoer de ontwikkeling en groei van Beekbergen en Lieren gestimuleerd en richting gegeven.

Aan de oostzijde van de Veluwe stroomde de Grift, een deels gekanaliseerde waterloop die een belangrijke rol speelde voor de waterhuishouding van de Oost-Veluwe. De Grift werd in de veertiende eeuw gegraven om water dat van de Veluwe kwam, buiten de lage broekontginningen om, naar de IJssel te leiden. Daarnaast speelde de Grift een bescheiden rol in de lokale scheepvaart. De noodzaak om een goede vaarverbinding naar het hart van de Veluwe te realiseren, werd steeds sterker gevoeld. Lange tijd leefde het plan om de Grift te kanaliseren. Echter, veel papierfabriekanten en eigenaren van watermolens met oude rechten op het stromende water van de Grift, vreesden dat kanalisatie ten koste zou gaan van een gelijkmatige watertoevoer naar de molens. Uiteindelijk besloot men om een geheel nieuw kanaal te graven. Het noordelijke tracé van het kanaal, tussen Apeldoorn en Heerde, werd in 1825-1829 afgegraven. In 1858-1868 werd het kanaal in zuidelijke richting verlengd tot aan Dieren. Het Apeldoorns Kanaal kwam direct ten oosten van Lieren en Oosterhuizen te liggen en doorsneed het gebied van de Lierder Mark. In het tracé van de Lierderstraat - Woudweg werd een brug en een brugwachterswoning gebouwd. In 1887 werd de spoorlijn tussen Apeldoorn en Dieren geopend. Deze spoorlijn liep dwars over de enk en kreeg een station 'Beekbergen' bij Lieren. Het station en het vroegere koffiehuis zijn gesitueerd aan weerszijden van de overgang in de Dorpsstraat (oorspronkelijk Stationsstraat).

bijlage

Herengoederen in Beekbergen, Engeland, Lieren, Oosterhuizen en Voshuizen
(Bron: E. de Jonge, De herengoederen op de Veluwe, deel 4, Barneveld, 1995)

voorzieningen

De kerk aan de Dorpstraat was eeuwenlang de enige kerk in het kerspel Beekbergen. De bewoners van de buurschappen in de omgeving kwamen via de kerkwegen naar Beekbergen. De kerk aan de Dorpstraat vond zijn oorsprong in de elfde eeuw. De Romaanse kerk kreeg in de dertiende eeuw een vroeg-gotische toren. De huidige verschijningsvorm van de kerk is grotendeels vijftiende-eeuws en deels negentiende-eeuws. Het betreft een driebeukige pseudo-basilicale kerk met driezijdig gesloten koor en een toren van drie geledingen met balustrade en korte ingesnoerde spits. Rond 1600 ging de katholieke kerk van Beekbergen over in protestantse handen. In de kerk herinneren vele gewelf- en muurschilderingen aan de tijd van vóór de reformatie, toen de kerk was gewijd aan de heiligen Fabianus en Sebastianus. Deze kerk in Beekbergen, ook wel de 'Oude Kerk' genoemd, is het oudste bouwkundige monument van de gemeente Apeldoorn. De begraafplaats aan de Koningsweg dateert uit 1829, het jaar waarin het verbod op begraven in de kerk van kracht werd. Deze begraafplaats werd in 1935 overgenomen door de gemeente.

Tegenwoordig staan er vier (voormalige) kerkgebouwen in Beekbergen. Naast de hiervoor genoemde Nederlands Hervormde Kerk aan de Dorpstraat (de 'Oude Kerk') zijn dat:

- Het voormalige evangelisatiegebouw aan de Papenberg 5: een langgerekte bakstenen zaalkerk in neogotische bouwtrant in 1911 gebouwd in opdracht van freule Hartsen (thans Hervormd Centrum Het Hoogepad).
- De kerk voor de Gereformeerde Gemeente Eben-Haëzer aan de Ruitersmolenweg 29: een bakstenen zaalkerk in verzakelijk traditionalistische bouwstijl naar ontwerp uit

1960 van architect S.P. Kraaijeveld (in 1988 uitgebreid).

- De rooms-katholieke Sint-Willibrorduskerk aan de H.Vul-linkweg 30: een houten noodkerk uit 1959 naar ontwerp van J.G.A. van Dongen.

De bewoners van Lieren en omgeving kerkten eeuwenlang in Beekbergen. De eerste kerk in Lieren was voor de Oud Gereformeerde Gemeente en werd gebouwd aan de Molenberg aan de rand van het dorp. Deze eenvoudige bakstenen zaalkerk met dakruiter op het zadeldak dateert uit 1850 en de pastorie uit 1854. Meer centraal in het dorp kwam in 1850 aan de Tullekensmolenweg (ter hoogte van nummer 106) een gereformeerde kerk te staan. Tachtig jaar later was die kerk te klein en werd nieuwbouw gerealiseerd aan de Lierderstraat 9. Deze zaalkerk met klokkentoren is uitgevoerd in een robuuste baksteenarchitectuur met expressionistische details en dateert uit 1933.

Beekbergen en Lieren hebben beide een eigen basisschool. De geschiedenis van de Beekbergense school aan de Dorpstraat gaat terug tot 1818. De school aan de Tullekensmolenweg in Lieren is gesticht in 1909 en later vernieuwd. Huize Bloem aan de overzijde van de weg is de oorspronkelijke onderwijzerswoning. Voor voortgezet onderwijs en beroeps-onderwijs zijn de dorpen aangewezen op Apeldoorn. De inwoners van Beekbergen en Lieren hebben van oudsher voornamelijk geleefd van de landbouw. Tot ver in de negentiende eeuw was dit hoofdzakelijk een kleinschalig en zelfvoorzienend systeem. Dat veranderde in de twintigste eeuw als gevolg van specialisatie, mechanisatie en schaalvergroting. Een beeldbepalende uitdrukking daarvan is de omstreeks 1930 gebouwde Coöperatieve Landbouwvereniging aan de Tullekensmolenweg 92 te Lieren. Deze 'kathedraal van het

BEEKBERGEN, — Sanatorium.

institutioneel landschap

platteland' heeft een laadbordes aan de voorzijde en een hoge silo aan de achterzijde. Beekbergen groeide uit tot een dorp met een centrumfunctie voor de omgeving. De meeste voorzieningen voor dagelijks levensonderhoud concentreren zich in de Dorpstraat en de Arnhemseweg. Hier bevonden zich van oudsher de smederij, de timmerwerkplaats, de huisslachterij en de herberg. Uit de nevenverdiensten van de boeren vormde zich een middenstand. In de twintigste eeuw resulteerde dat in winkels zoals een bakkerij, een kruidenierszaak, een tankstation en het postkantoor (architect J. Crouwel, 1919-1920). Ook nu nog zijn vooral hier de winkels en de horecazaken gevestigd. In Lieren is het voorzieningenniveau aanmerkelijk lager en meer verspreid over het dorp.

Kolonie „Het Hoogeland” te Beekbergen. Boerderij

Beekbergen. Uniehuys

Kolonie „Het Hoogeland” te Beekbergen. Voortront Verpleeggebouw en Directeurswoning.

BEEKBERGEN
Chr. Geh. Onth. Koffiehuys.

Kolonie „Het Hoogeland” te Beekbergen. Zijkant Verpleeggebouw

Unie huis Beekbergen.

Drie gebouwen van 'Het Hoogeland' aan de Van Limburg Stirumlaan te Beekbergen (bron: gelderlandinbeeld.nl).

Freule Hartsen stichtte de dependance Hietveld (b), het koffiehuis (m) en het Uniehuys (o) in Beekbergen (bron: gelderlandinbeeld.nl).

waardering

Als agrarische en religieuze eenheid vormden Beekbergen en Lieren een sterk samenhangend gebied. De agrarische oorsprong is nog steeds duidelijk zichtbaar: rond de gemeenschappelijke enk staat een groot aantal boerderijen, vooral in en rond Voshuizen en Lieren. Daarnaast markeert de silo van de Coöperatieve Landbouwvereniging aan de Tullekensmolenweg 92 het agrarische dorp Lieren. Het kerkelijke verband komt tot uitdrukking in de kerkenpaden die de dorpen onderling verbinden. De tracés van de kerkenpaden zijn tijdens de ruilverkaveling in 1954 op onderdelen gewijzigd. De historische hoofdstructuur van Beekbergen – de Dorpstraat, Arnhemseweg, Kerkweg en Tullekensmolenweg – zijn in het huidige sterk verdichte wegenpatroon nog goed herkenbaar. Het patroon van historische (land)wegen in Engeland, Lieren en omgeving is nog steeds grotendeels intact.

Omdat de opbouw van Beekbergen historisch sterk is gelaagd, kent het dorp een betrekkelijk grote diversiteit aan bebouwing uit verschillende perioden. Voor Lieren geldt dat de agrarische oorsprong nog goed afleesbaar is aan het bebouwingsbeeld en de sterke verwevenheid met het omliggende landschap. Er staan veel oude boerderijen onder andere langs de Tullekensmolenweg, de Molenvaart, de Lierderstraat en de Molenberg. Langs genoemde wegen is steeds meer individuele bebouwing toegevoegd, zodat een gevarieerd beeld is ontstaan. Kenmerkend is echter dat de bebouwingslinten een zekere openheid hebben bewaard, waardoor tussen bebouwing door steeds zicht is op de landerijen, de molen of de kerk. Naast de reeds genoemde objecten in de hoofdstukken 'agrarisch cultuurlandschap' en

- 1 Het Hoogeland
- 2 Het Zonnehuis
- 3 Uniehuis
- 4 het dorpshuis
- 5 Hietveld
- 6 De Vier Dorpen
- 7 Rauwenhul
- 8 Hullenoord
- 9 Immendaal
- 10 Het Spelderholt

instituten

Het woeste en onontgonnen terrein van de Veluwe was goedkope grond voor de nieuwe en omvangrijke instituten. Ze lagen oorspronkelijk onbeschermt in het landschap en thans verscholen in het bos. In en bij Beekbergen, voornamelijk aan de westrand van de enk, vestigden zich enkele kleinschalige instituten.

Het voormalige sanatorium Immendaal.

Het Troelstra-oord voor en na de brand (bron: gelderlandinbeeld.nl).

'proto-industrieel landschap' zijn de volgende objecten van cultuurhistorische waarde:

rijksmonumenten (zie ook bijlage 2):

- Arnhemseweg 506
- Arnhemseweg 504
- Dorpsstraat 33
- Kerkweg 35

gemeentelijke monumenten (zie ook bijlage 2):

- Dorpsstraat 15
- Dorpsstraat 82;84
- Dorpsstraat 140
- Koningsweg 20 (complex)
- Loenenseweg 2
- Loenenseweg z.n.
- Tullekensmolenweg 80
- Tullekensmolenweg 92

kandidaat gemeentelijke monumenten (zie ook bijlage 2):

- Molenberg 20
- Papenberg 5

waardevolle objecten (zie ook bijlage 3):

- Arnhemseweg 515
- Dorpsstraat 47
- Kerkalle 6
- Kerkeveld 10
- Koningsweg 5
- Koningsweg 45
- Liederstraat 6
- Voorste Kerkweg 1
- H.Vullinkweg 30

aanbevelingen

Voor een betere beleving van het dorpslandschap zouden de volgende kwaliteiten (beter) benut moeten worden:

- De ruimtes langs en aan het stelsel van de beek zijn klein en veelvormig en vaak aaneengeschakeld. De enk is door de groei van Beekbergen opgeknipt: twee kleinere ruimtes tussen Engeland en de bosrand en de grote enk aan de oostkant. Het totale stelsel van grote en kleine ruimtes vormt 'de lucht' in en om de dorpen. Het biedt een prachtige landschappelijke diversiteit met de indrukwekkend opbollende en wegdraaiende ruimte van de enk als onbetwist hoogtepunt. Houdt die lucht in en om de dorpen 'leesbaar'. Houdt zicht vanuit het dorp op de enk, de bosrand en de beek.
- Het krachtige ruimtebeeld van de enk wordt mede bepaald door de kwaliteit van z'n begrenzing, de randen aan de horizon. De mooiste voorbeelden zijn die waar de bebouwing opgenomen is in het groen van de opgaande erfbeplanting. Met het kleiner worden van de kavels verdwijnt echter de hoge erfbeplanting. Nieuwe bebouwing heeft zelden tuinen die groot genoeg zijn voor bomen. Als er dan nog van de voortuinen een deel opgesoupeerd wordt voor de aanleg van inritten is het bebouwingsbeeld niet meer groen, maar stenig. Het oogt vanuit de verte gezien rommelig. De bebouwde randen van de enk zouden dus in verhouding tot het beeld vanuit de grote afstand vorm gegeven moeten worden. De bebouwing is hiervoor te kleinschalig. De oplossing zal moeten worden gezocht in het aanleggen van boomcoullissen en boomgroepen op openbaar, niet uitgeefbaar terrein.
- Koester de geleidelijke, gelaagde overgang van het lom-

Bungalow

Vacantie-oord

Kampgebouw

Lierderholt

Toegang tot Kampgebouw

Beekbergen

Kampeerterein

Tenthuisje

toeristisch landschap

merrijke gebied aan de oostkant van het dorp naar de openheid van de enk. Houd het zichtbare verschil tussen de noord- en zuidrand van de enk overeind: de massieve bosrand in het zuiden versus de meer transparante en coulisseachtige rand in het noorden. De monumentale bomenrijen zijn onmisbare bouwstenen in de ruimtelijke ordening van het enken- en dorpslandschap. Ze scheiden het grootse open landschap van het kleinere, bebouwde landschap. Maar ze verbinden ook het kleine met het grote; ze omlijsten het kleine. Ze maken de ruimte gelaagd en schilderachtig.

- In de kern van Beekbergen is niet veel over van de monumentale bomen. Vooral de Dorpsstraat en de Arnhemseweg hebben een karig profiel. Maak een bomenplan. De ruimtelijke kwaliteit zou enorm toenemen als er meer bomen in de dorpskern komen.

Luchtfoto van het complex Troelstra-oord (bron: gelderlandinbeeld.nl).

Links: ansichtkaart van Vakantie-oord Lierderholt (bron: gelderlandinbeeld.nl).

Beelden van (voormalige) recreatieve voorzieningen in en rond Beekbergen en Lieren, zoals het Cojo-kamphuis (lb), het Veluws Eiland (rb), het gereformeerd jongenskamp (ml), het zwembad (mr) en Klein Canada (lo) in Beekbergen (bron: gelderlandinbeeld.nl).

Beekbergen

- Beeckhuijs (1571)

Engeland

- Arnt Custersgoed (1571)
- Nergena (1572)
- Comansgoed (1597)
- Topserve (1608),
- Erve ten Brink (1610)
- Hietcamp (1612), in 1789 't Eijnde
- een herengoed te Engeland (1614)
- een herengoed te Engeland (1619)
- Voshuijsen (1620)
- een hofje groot 1 schepel (1647), na 1758 het Ho(of)je

Lieren

- Praestinck (1572)
- Poorters of Ebbinxgoedt (1582)
- Buenincx goet of Boenincxerve (1595)
- Huijnck (1608)
- en afsplitsing in bijzondere zaalweer, ook Praestinck genoemd (1628)

Oosterhuizen

- Oldeveen (1597)
- een herengoed te Oosterhuizen (1608)
- een herengoed te Oosterhuizen (1608), later Oosthuizergoed (1643)
- Bonstege (1608)
- Hartgersgoed (1611), in 1642 en 1648 Calverweijde
- Op die Haer (1616), later Juffershoff off de Haer (1765)
- Cruijnersgoed (1607), later Cruijmersgoed (jaartal onbekend)
- Een herengoed te Oosterhuizen (1608), in 1690 en 1788 Jonge Willemsgoed
- Pinckena (1608)
- een herengoed te Oosterhuizen (1608)
- een herengoed te Oosterhuizen (1608) in 1754 en 1789 resp. Oldenveen en Oude Vheen
- een herengoed te Oosterhuizen (1619), vanaf 1778

Soldaatsgoed

- Oosterhuijs (1629), vanaf 1653 geregeld Jan Reijnersgoed, Johan Reijnersgoed of Reindersgoed
- een herengoed te Oosterhuizen (1616), waarschijnlijk samen gebruikt met een herengoed te Engeland (1619) van 1634 tot 1699 is er namelijk een acte.

Voshuizen

- een herengoed te Voshuizen (1621)
- een herengoed te Voshuizen (1635) Bernhart Bentick, Proost van Deventer, Voortacker (1635)
- een herengoed te Voshuizen (1608) de kerk van Beekbergen
- een herengoed tot Voshuizen
- een herengoed tot Voshuizen (1609), later Avestege (1719) St. Peters Gasthuis te Arnhem

Hotel 'Het Veluwe Bos' aan de Arnhemseweg.

Restaurant 'De Pannekoek' aan de Arnhemseweg.

Hotel 'Engelanderhof' aan de Arnhemseweg.

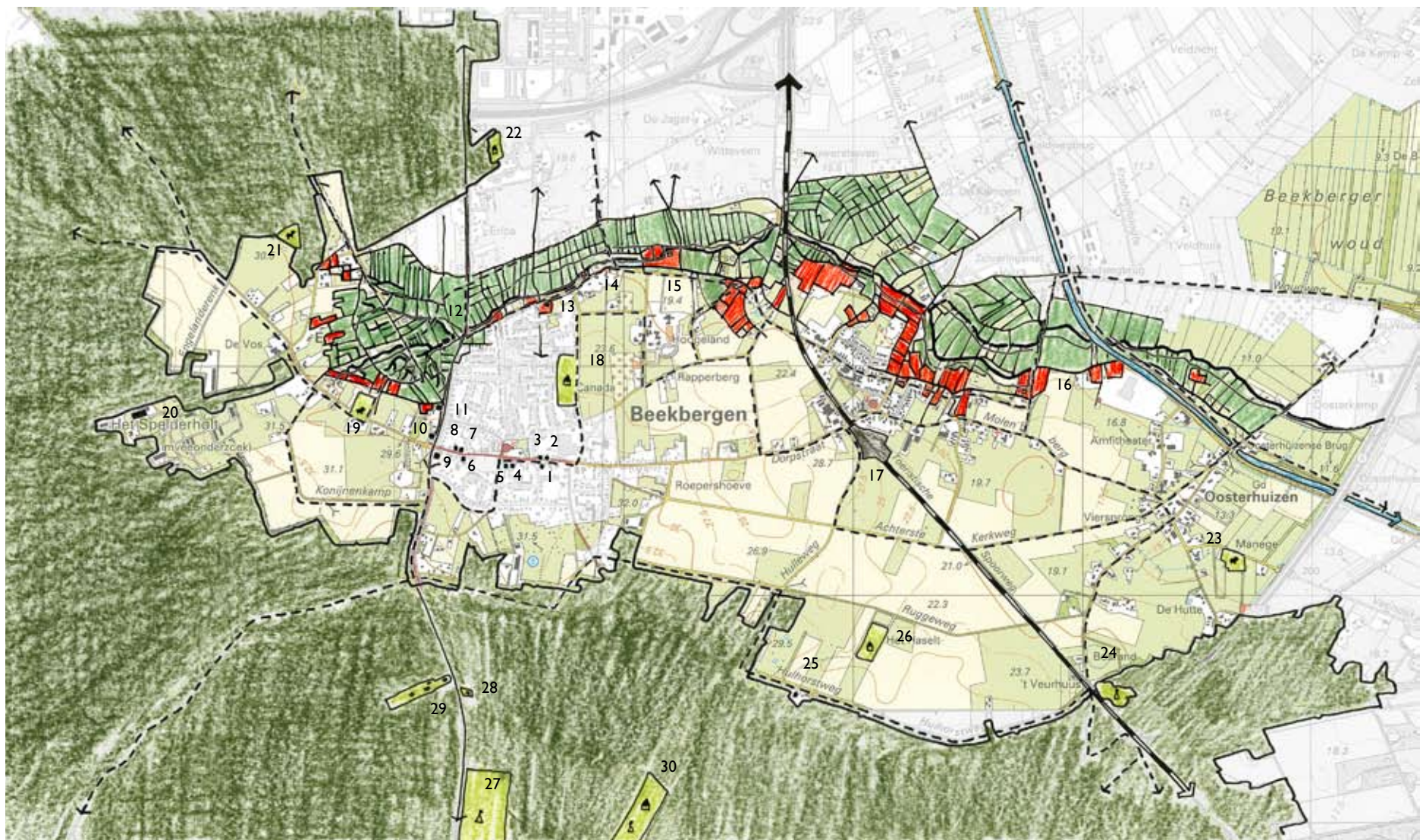
Recreatiepark 'Klein Canada' aan de Ruitersmolenweg.

Hotel restaurant 'De Smittenberg' aan de Arnhemseweg.

Eetcafe 'De Nieuwe Ruysch' aan het Apeldoorns Kanaal.

toeristisch landschap

De Veluwe, de beek als tot de verbeelding sprekende waterkrachtcentrale, het stelsel van grote en kleine ruimtes rondom de dorpen, de grote stille enk tegen de bosrand, de stoomtrein, het spoorwegmuseum, de romantische oevers van het Apeldoorns kanaal; het gebied bergt veel en verschillende aantrekkelijk-

heden voor recreatieve doeleinden. In de huidige situatie is de beek nog niet helemaal 'te volgen'. Een pad langs de beek zou een waardevolle toevoeging zijn. Ook de verblijfskwaliteit in de kern van Beekbergen kan verbeterd.

- 1 De Heksenketel
- 2 'I Pandje
- 3 cafetaria Prins
- 4 Ria Bar
- 5 Lih Wah
- 6 Susterhuys cafe
- 7 museum Collectie '40/'45
- 8 fietsverhuur
- 9 Hotel De Smittenberg
- 10 de pannekoek
- 11 horeca de Zwaan
- 12 Hotel restaurant Engelderhof
- 13 boerderij Beekbrgen
- 14 Tullekensmolen
- 15 Ruitersmolen
- 16 Gasthuismolen
- 17 Spoorwegmuseum
- 18 camping Klein Canada
- 19 Manege Buena Suérte
- 20 ParcHuis Spelderholt
- 21 Manege Riant
- 22 bungalows Rakorst
- 23 Manege De Viervoeter
- 24 camping De Bosrand
- 25 Land van Zand
- 26 Buitenhuis
- 27 camping Berlenrode
- 28 wegrestaurant Mendel
- 29 vakantiecentrum Hesthagi
- 30 recreatiepark De Pietersberg

Door de bosrijke omgeving vormde de Veluwe een aantrekkelijke vestigingsplaats voor psychiatrische inrichtingen, sanatoria, rusthuizen en vakantiekolonies voor stadse bleekneusjes. Vooral tuberculosepatiënten en zenuwzieken hadden baat bij een langdurig verblijf in een natuurlijke omgeving met gezonde lucht, zo ver mogelijk verwijderd van de rumoerige en ziekmakende stad. Bovendien speelden financiële motieven een belangrijke rol bij de keuze voor de Veluwe. De goedkope grond buiten de stad maakte de exploitatie van grote instellingen rendabel. Daarom vestigde zich een groot aantal (medische) instituten in de omgeving van Beekbergen.

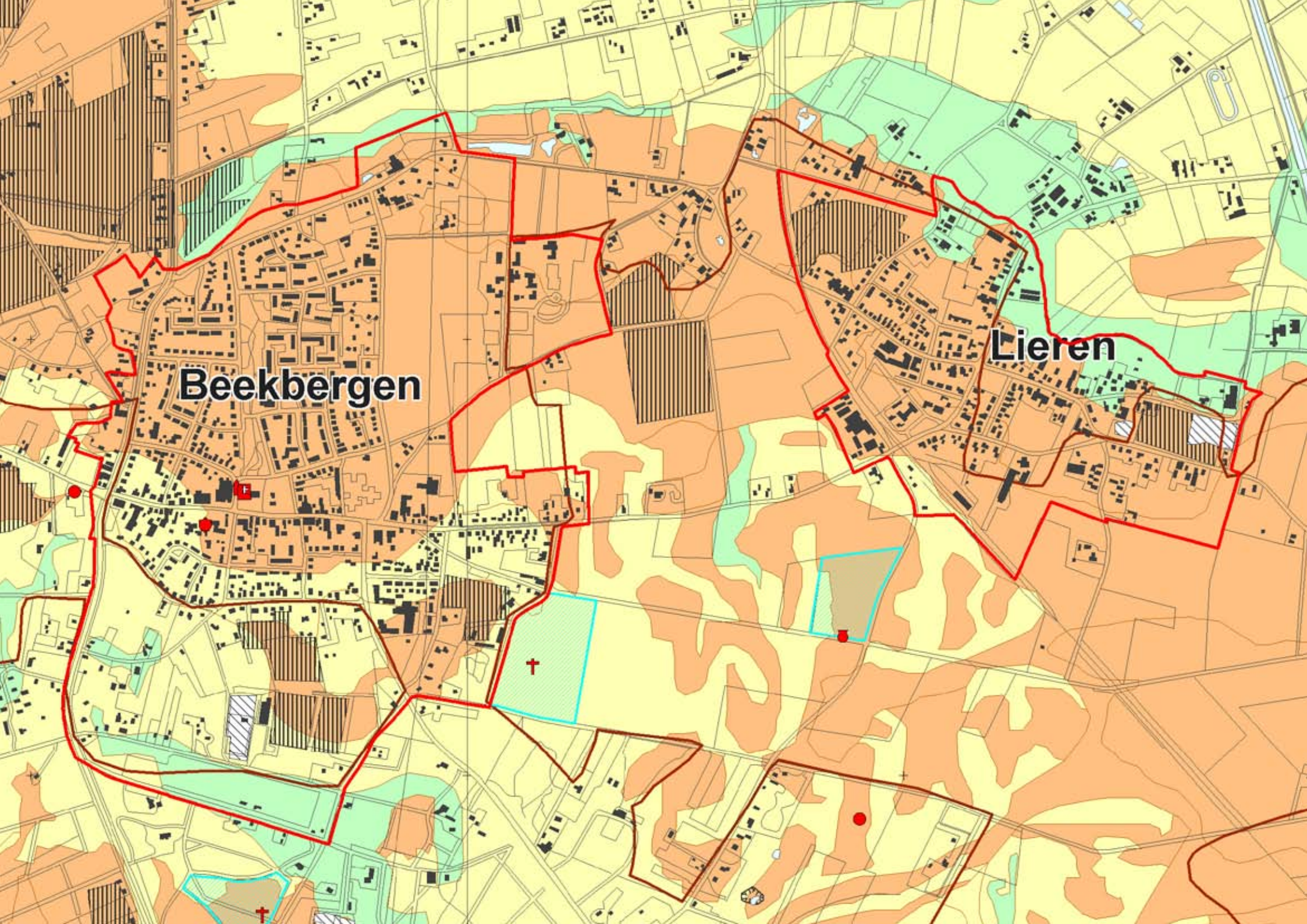
verslavingszorg

De Christelijke Vereniging tot stichting en instandhouding van Arbeidskoloniën kocht in 1892 de boerderij 'Het Hoogeland' bij Beekbergen. Landlopers, vagevonden, alcoholisten en spiritusdrinkers kregen daar kost en inwoning in ruil voor werk op de boerderij. Beekbergen stond bekend als het betere alternatief voor de strafkolonie Veenhuizen. Tegenwoordig is 'Het Hoogeland' een zorgboerderij met twintig hectare akkers en weidegrond.

In 1910 kwam Henriëtte Sarah Hartsen (1860 - 1946) naar Beekbergen om zich daar in te zetten voor de verslavingszorg. Zij genoot bekendheid als evangeliste en drankbestrijder. Hartsen zag de strijd tegen het alcoholisme als een onderdeel van de evangelisatie. Na de oprichting in 1898 van

de ~~tuberculose~~ Christen Vrouwen Geheel-Onthouders-Orde stichtte zij in 1902 de ~~Arbeidskolonie~~ 'Sons van de Heilige Geest' in Beekbergen. Dit was een dorpje met een aantal kleine huizen op de plaats van de oude Groot-Papenberg aan de Dorsstraat die zij aan het meten van de grond voor een nieuw huisvestingsaanvraag bij de gemeente van 'Zaai' had gedaan. Het gebouw is nu het kerkgebouw van de kerk. Binnenkort zal de buitenzijde van het gebouw worden hersteld. Het gebouw staat als een schiedstuk in de omgeving van Beekbergen. Het is een schiedstuk in de geschiedenis van de Veluwe. Het is een schiedstuk in de geschiedenis van de Veluwe. Het is een schiedstuk in de geschiedenis van de Veluwe. Het is een schiedstuk in de geschiedenis van de Veluwe.

NB. Dit complex is omwille van de compleetheid en het belang voor Beekbergen wel opgenomen in deze historische beschrijving, maar het staat niet in de lijsten van cultuurhistorisch waardevolle objecten omdat het buiten het onderzoeksgebied ligt.

Beekbergen

Lieren

vakantie

Ter gelegenheid van het afscheid van Pieter Jelles Troelstra als partijvoorzitter van de SDAP in 1925 stichtte de Vakcentrale NVV in Beekbergen het Troelstra-oord. Dit vakantie- en studieoord was speciaal bedoeld voor arbeiders. De vakbondsleden konden hier met hun gezinnen een of twee weken in de vrije natuur verblijven. De rest van het jaar werd het Troelstra-oord gebruikt voor cursussen en conferenties. Met financiële bijdragen van tientallen NVV-bonden en andere sociaal-democratische organisaties werd het gebouw stemmig ingericht en met kunstwerken verfraaid. Dit moest de arbeiders in een verheven stemming brengen en hun gevoel voor schoonheid stimuleren. Het hoofgebouw van het Troelstra-oord brandde in 1957 af. Het werd in de jaren zestig gewijzigd herbouwd en biedt thans onderdak aan hotel Tulip Inn.

NB. Dit complex is omwille van de compleetheid en het belang voor Beekbergen wel opgenomen in deze historische beschrijving, maar het staat niet in de lijsten van cultuurhistorisch waardevolle objecten omdat het buiten het onderzoeksgebied ligt.

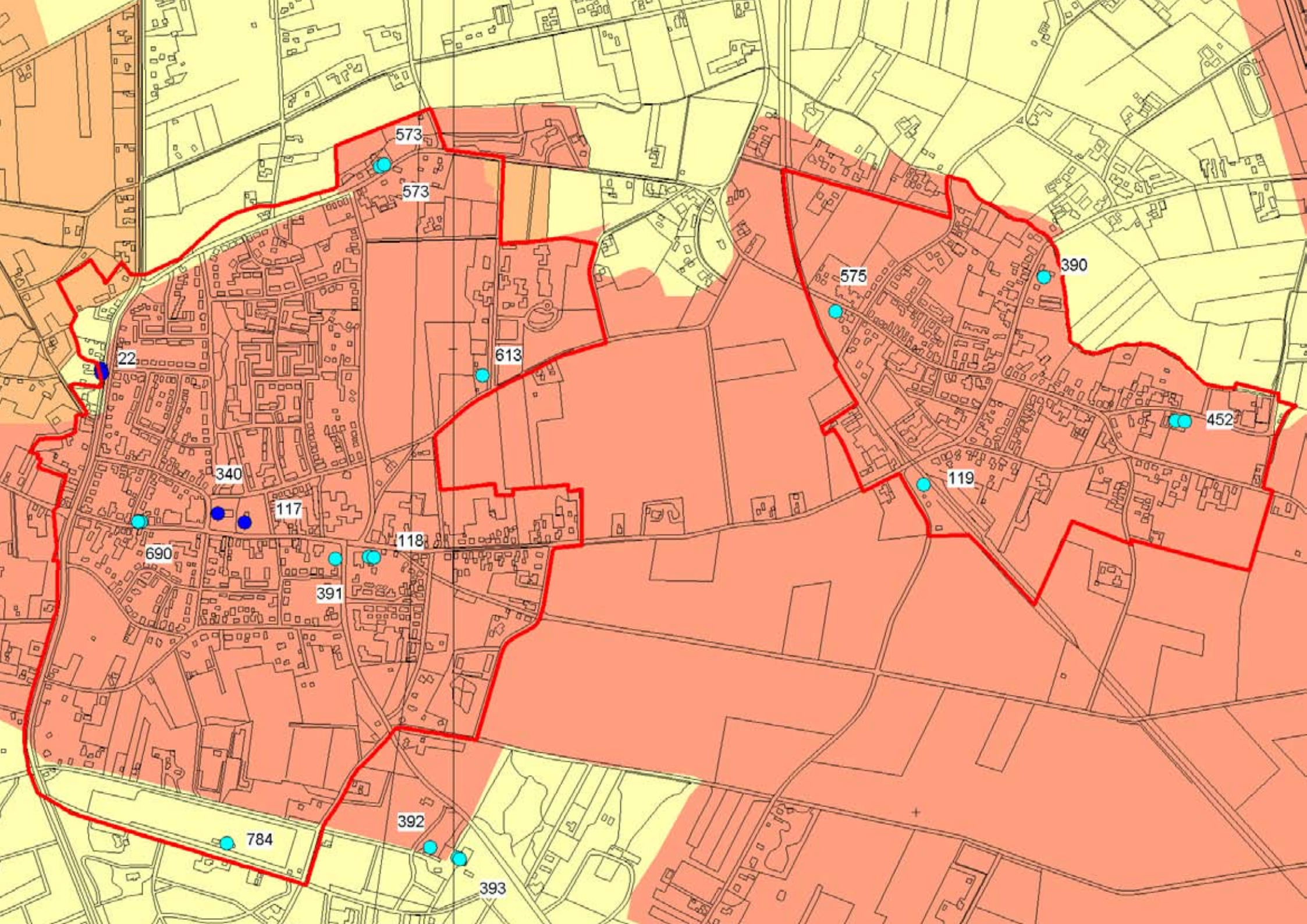
Links: uitsnede van de archeologische beleidskaart (bron: gemeente Apeldoorn).

Urnenveld aan de Achterste Kerkweg en Hulleweg in Lieren.

Urnenveld aan de Achterste Kerkweg in Beekbergen.

waardering

De instituten hebben Beekbergen en omgeving gemaakt tot een landelijk bekend rust- en herstellingsoord. In het dorp zelf herinnert een aantal gebouwen aan het spraakmakende initiatief van Henriëtte Sarah Hartsen om mensen van de drank te krijgen. Aan de oostrand van Beekbergen is 'Het Hoogeland' nog steeds een beeldbepalend complex waar zorg wordt verleend binnen een agrarische context. Meer verscholen in de bossen ten zuiden van het dorp liggen markante complexen zoals het voormalige sanatorium Immen-daal en het voormalige vakantiecomplex Troelstra-oord.

gemeentelijke monumenten (zie ook bijlage 2):

Van Limburg Stirumweg 13 (incl. palen)

Van Limburg Stirumweg 20

kandidaat gemeentelijke monumenten (zie ook bijlage 2):

Papenberg 5

waardevolle objecten (zie ook bijlage 3):

Arnhemseweg 506

Arnhemseweg 504

Dorpsstraat 33

Kerkweg 35

Links: uitsnede van de cultuurhistorische beleidskaart (bron: gemeente Apeldoorn).

aanbevelingen

Voor een beter begrip van het institutionele landschap zouden de volgende kwaliteiten (beter) benut moeten worden:

- Het versterken van het specifiek eigene van de afzonderlijke instituten dat besloten ligt in het karakter van de oorspronkelijke stichting, zoals bij Spelderholt de eigenschappen van een voornaam landgoed, bij het Hoogeland de hoedanigheid van een 'afgezonderde' agrarische werkplaats, bij Immendaal en Troelstra-oord de door gezondheidsoverwegingen ingegeven kenmerken van de paviljoenbouw. Door latere herbestemmingen zijn de specifieke kenmerken en de karakteristieke onderlinge verschillen enigszins vervaagd en vervlakt. Bovendien is een aantal instituten zo gegroeid dat ze eigenlijk niet meer op de locatie passen en ze hun lommerrijke omgeving langzamerhand hebben opgesoupeerd.

Dorpsstraat 15

Koningsweg 20

Dorpsstraat 82-84

Lierderstraat 36

Dorpsstraat 140

Loenensweg 2

Loenenseweg z.n.

Molenvaart 47, 49

Tullekensmodeweg 80

Molenvaart bij 29

Tullekensmodeweg 33, 35

Tullekensmodeweg 92

Molenvaart 34, 36

Tullekensmodeweg bij 47

Van Limburg Stirumweg 13

Van Limburg Stirumweg 20

Door het natuurschoon van de bossen vormen Beekbergen en Lieren al ruim een eeuw een toeristische trekpleister. Aanvankelijk waren vooral de pensions in trek bij welgestelde burgers. Daarna werden de campings en de huisjesparken populair bij het grote publiek. In en rond de dorpen bevinden zich relatief veel hotels, vakantieparken, restaurants en andere recreatieve voorzieningen. Een recente attractie is het rijdende spoorwegmuseum 'De Veluwe Stoomtrein Maatschappij' met een stoomdepot in Lieren bij station 'Beekbergen'.

arcadië

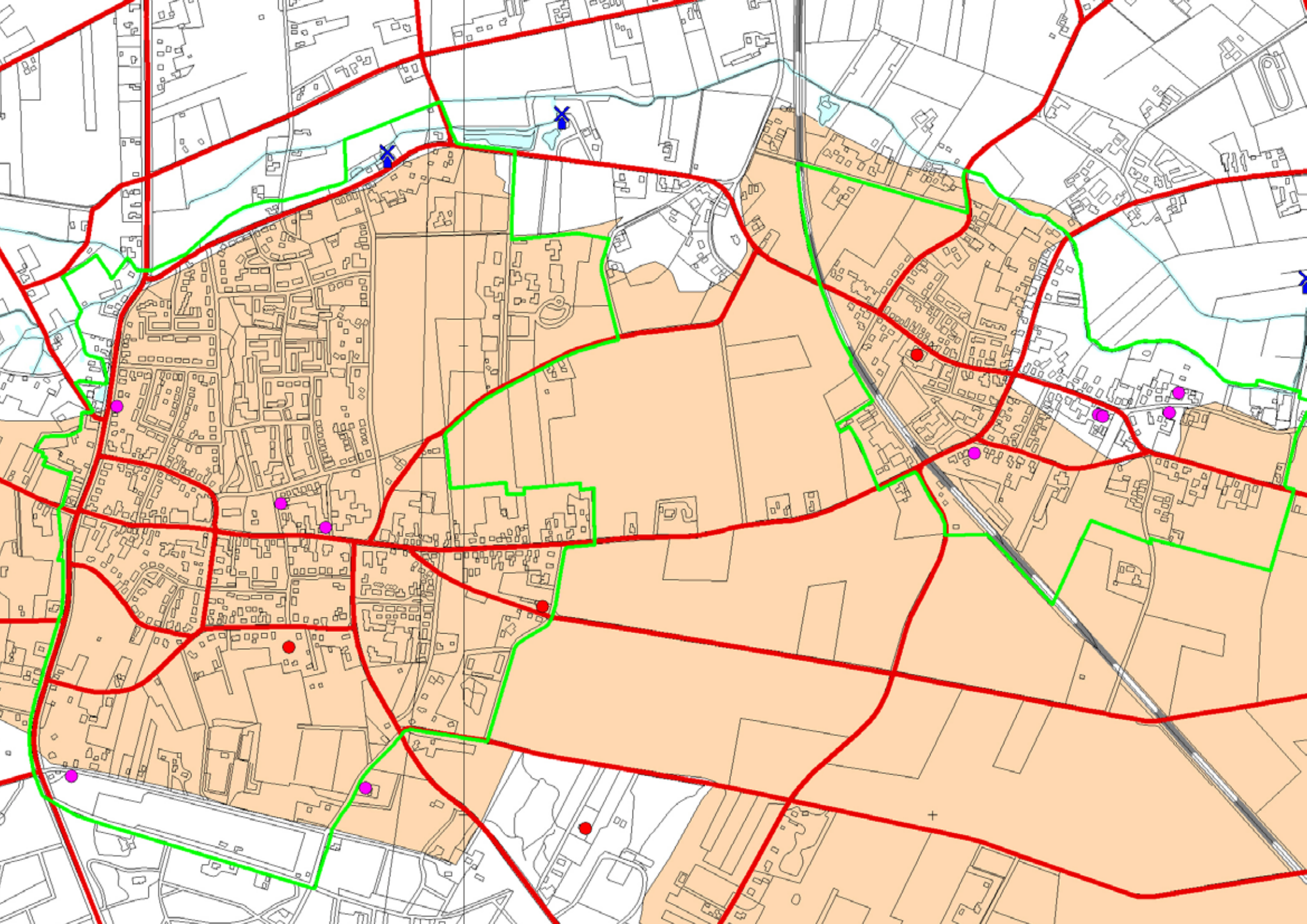
Door de sterk verbeterde infrastructuur en de voortgaande verstedelijking kwam aan het einde van de negentiende eeuw het toerisme op. Allerlei specifieke organisaties gingen zich hiermee bezighouden zoals de toeristenbond ANWB (1883), de Nederlandse Hotelhoudersbond (1890), de nationale Bond voor het Vreemdelingenverkeer (1896) en de Nederlandse Toeristen Kampeercentrale (1912). De ANWB hield zich vooral bezig met het plaatsen van bewegwijzering, het toezicht houden op de kwaliteit van hotels en pensions, en het aanleggen van wandel- en fietspaden. Reisgidsen, prentbriefkaarten en wandelkaarten moesten de lust om te reizen aanwakkeren. In de gidsen en op de kaarten werd Gelderland gepresenteerd als een arcadisch landschap met woeste gronden, uitgestrekte bossen en historische landgoederen. Het natuurschoon van de Veluwe groeide al snel uit tot een grote trekker. Het gebied moest het vooral hebben van binnenlandse reizigers die aanvankelijk hoofdzakelijk over spoor en met de fiets reisden. De actieradius was daardoor beperkt. De gasten die in de zomermaanden naar Beekbergen kwamen, verbleven meestal in pensions. 'Het houden van pension' was tot in de jaren dertig van de twintigste eeuw een belangrijke bijverdienste. Vooral Beekbergen had een goede naam als vakantieplaats. Bemiddelde stedelingen kwamen hier in de zomer van de natuur en de rust genieten. Een bijzondere stichting was het Troelstra-

Molenberg 20

Papenberg 5

oord, een vakantieplek voor arbeiders (zie vorig hoofdstuk).

toerisme

Tot de Tweede Wereldoorlog was vakantie geen gemeengoed maar een exclusief voorrecht van de bovenklasse. Het aantal vakantiedagen liep gedurende de twintigste eeuw geleidelijk op van een paar tot enkele tientallen dagen. Na de oorlog nam de welvaart toe, werd de werkweek korter en werd de zaterdag een vrije dag. Een hoger inkomen, meer vrije tijd en toename van de mobiliteit zorgden ervoor dat recreëren binnen het bereik van velen kwam. In de jaren vijftig nam het aantal recreanten dan ook in hoog tempo toe. Voor de gewenste rust en ontspanning zochten zij de natuur op. Door de opkomst van de auto kwamen meer geïsoleerde binnenlandse bestemmingen binnen handbereik. Dat gold in het bijzonder voor de Veluwe. Door de aantrekkelijke natuur en de aanwezigheid van attracties als De Hoge Veluwe en de Loenense waterval kreeg het gebied met toerisme te maken. In het verlengde daarvan ontstonden de nieuwe fenomenen van het zwembad, het zomerhuisje, het bungalowpark en de camping. Hiervan waren en zijn in de bosrijke omgeving van Beekbergen en Lieren veel voorbeelden van te vinden, zoals het zwembad Hagenbrug tussen de Arnhemseweg en de Engelanderkamp en de vakantie-oorden Klein Canada, De Meute, COJO, De Wildwal, Heideheuvel, Mary Rose, Eldorado enz. De pensions die tot in de jaren dertig nog zeer populair waren, verdwenen later weer. Het recreatiepatroon veranderde hierdoor. De aanwezigheid van een relatief grote hoeveelheid hotels, bungalowparken, kampeerterreinen, recreatieve voorzieningen, restaurants, pannenkoekenhuizen en cafés weerspiegelen de toeristenstroom in Beekbergen en Lieren. Vooral Beekbergen wordt als vakantiedorp gepromoot. Het toerisme concentreert zich vanwege het natuurschoon vooral op het buitengebied. Vanouds waren de bossen ten zuiden van Apeldoorn de belangrijkste trekker. Sinds 1975 is het rijdende spoorwagemuseum 'De Veluwe Stoomtrein Maatschappij' (VSM) met een depot in Lieren een belangrijke toeristische attractie. De VSM heeft station Beekbergen (in 1876 nabij Lieren gebouwd) als thuisbasis en heeft zich ten doel gesteld een Links: uitsnede van de cultuurhistorische informatiekaart (bron: gemeente Apeldoorn).

Apeldoorns kanaal

Oude Beek Engeland

Oude Beek Lieren

rijdend spoorwegmuseum in werking te houden, zodat de bezoeker een beeld krijgt van hoe het spoorwegvervoer er in het verleden uit zag. Het depot herbergt onder andere een omvangrijke collectie materieel, een grote werkplaats, een stationsgebouw met kantoor, een grote draaischijf voor locomotieven, een rijdende kolenkraan, vleugelseinen en handbediende overwegen. De spoorlijn Apeldoorn – Dieren is sinds 1950 niet meer in gebruik voor regulier personenvervoer.

waardering

Het natuurschoon rond Beekbergen en Lieren met de bossen, de heidevelden en de beken is sinds het einde van de negentiende eeuw in trek bij toeristen. Vooral in de bossen is vanouds sprake van een clustering van voorzieningen. Daarbuiten is vooral de kern van Beekbergen en het station van Lieren voor toeristen aantrekkelijk. Karakteristieke gebouwen in Beekbergen en Lieren die met het toerisme verbonden zijn:

gemeentelijke monumenten (zie ook bijlage 2):

- Dorpsstraat 140

Arnhemseweg 515

Kerkalle 6

Dorpsstraat 47

Kerkeveld 10

Hietveldweg 13

Koningsweg 5

Koningsweg 45

Molenvaart 30

H.Vullinkweg 30

Lierderstraat 6

Molenvaart 33

Molenvaart 16-20

Voorste Kerkweg 1

aanbevelingen

Voor een extra impuls op het gebied van toerisme in Beekbergen en Lieren zijn de bosrijke natuur, het afwisselende landschap, het beekdal van de Oude Beek en de rijke cultuurhistorie de belangrijkste ingrediënten. Daarbij zou gedacht kunnen worden aan:

- De landschappelijke diversiteit en de bijbehorende structuur- en ruimtebeelden koesteren; elk landschap op zich én in hun onderlinge samenhang herkenbaar houden. Vooral aan deze bijzondere verscheidenheid ontleen Beekbergen en Lieren hun ontstaansgeschiedenis en identiteit. De streekeigen afwisseling in landschapstypen cq. de variatie in ecosystemen maakt deze omgeving interessant voor natuur en recreatieve ontwikkelingen. Per landschapstype dienen de specifieke eigen structuurelementen en architectonische beeldaspecten als uitgangspunt bij nieuwe ontwikkelingen. De bestaande landschappelijke eenheden niet verbrokkelen of gelijkschakelen, maar juist in hun specifieke eigenheid heel laten en versterken (NB. deze eenheden vallen niet samen met de begrenzing van het onderzoeksgebied maar strekken zich hierover uit).
- Het aan elkaar koppelen van de natuur, het landschap en het erfgoed in de vorm van informatie en verhalen op informatiedragers en in routebeschrijvingen.
- Het ontsluiten van het cultuurlandschap door routes, informatiedragers, infrastructuur en verblijfplaatsen.
- Het vertellen van het specifieke verhaal over Beekbergen en Lieren aan de hand van tot de verbeelding sprekende historische plekken en daarmee verbonden personages ('plaatsen van herinnering').

- Het organiseren van evenementen en manifestaties.
- Het herintroduceren van activiteiten aan de Oude Beek.
- Een betere verblijfskwaliteit in de Dorpsstraat van Beekbergen.

NB. Deze aanbevelingen zijn ontleend aan de studie 'Veluwse Avonturen' (maart 2008). Hierin zijn concrete uitwerkingen en voorstellen opgenomen, specifiek voor het beekdal van de Oude Beek.

bijlage I

archeologische beleidskaart

De gemeente Apeldoorn heeft de vergaarde cultuurhistorische gegevens en waarden overzichtelijk samengebracht en vastgelegd op drie kaarten: de archeologische beleidskaart en de cultuurhistorische beleids- en informatiekaart. Deze informatie vormt het kader bij nadere cultuurhistorische analyses zoals onderhavige van Beekbergen en Lieren.

Op de archeologische beleidskaart van de gemeente Apeldoorn zijn de terreinen en locaties met een monumentenstatus aangegeven. In Beekbergen en Lieren is dat alleen de grafheuvel aan het Herenhul in Engeland (2850-800 v. Chr.). Daarnaast is in drie kleuren aangegeven waar respectievelijk een hoge (oranje), een middelmatige (geel) en een lage trefkans (groen) op archeologische resten wordt verwacht. De inschatting met een hoge trefkans is vooral gerelateerd aan de ligging van de dekzandruggen. Verder is het enkenlandschap aangegeven met een donkerrode contour omdat archeologische resten in het es- of akkerdek vaak goed zijn geconserveerd. Tussen de dorpen zijn twee kleine terreinen van archeologische waarde in lichtblauw aangegeven. Tot slot zijn op de kaart met arceringen enkele terreinen met verstoringen aangegeven (ophogingen, afgravingen, vergravingen, egalisaties). Meer informatie hierover in de paragraaf 'bodem- en waterlandschap'.

Leon van Meijel
Van Meijel – adviseurs in cultuurhistorie
Mr. Franckenstraat 70
6522 AG NIJMEGEN
024 - 324 326 1
vanmeijel@adviseursincultuurhistorie.nl
www.adviseursincultuurhistorie.nl

Heide Hinterthür
Topaz Architecten
Borneolaan 513
1019 KP AMSTERDAM
020 - 419 39 28
info@heidehinterthur.nl
www.heidehinterthur.nl

Els Bet
Els Bet Stedebouwkundige
Noordeinde 144
2514 GP DEN HAAG
070 - 350 35 35
bureau@elsbet.nl
www.elsbet.nl